प्रवेश सं० ४२०२६ विषय: — क्रम सं० १५०

नाम अनुक्रमणिका (आपस्तम्बगृह्यसूत्र टीका) ग्रन्थकार हरदत्त

पत्र सं० —

श्लोक सं० — अक्षर सं० (पंक्ती) ४० पंक्ति सं० (पृष्ठे) ७

आकार २०.१ x ४.५ लिपि: देवनागरी आधार: —

वि० विवरणम्

001761

आ २८४२

पी० एस० यू० पी०—००एम० सी० ई०—१६५९—५०,०००

Indira Gandhi National Centre for the Arts

छेतां। यावत्र सिर्निर्भोजनमिति पर्वस्पृशोर्नयोरुपवासः। परदिनं ति। पर्वद्वेहतु तदुक्तं मदनदेहात्तेत दुक्तं पर्वस्पृशोरुभयो
र्दे पर्वसोरुपवासस्ते तद्व्यः। उपवासभोजने नैवाः।=अविशेषादुभयोरपि कालयोः प्राप्त आह।=ओपवस्तमेव कालानं
रे नोजनं। यत्कालांतरे एवं स्मिन्काले भोजनं तद्दिने पवस्तमेवा उपवास्यरव=ओवकं तु पवास्य इति निषेधः। तत्र
पि दिवा न रात्रौ तथावश्यौ तेदर्शनान्तरान तस्य सायं मे आयादिति तदहरेव मन्तव्यं। चमित्यादिनागर्हयदुक्तं। तत्र
त्यगुपवासो व्याख्यातः। तत्तिथ्यां तस्य पर्वस्पृशस्तु सहोनं जीनोना तत्स्त्रिन्नजीयातां। पञ्चेनयोर्द्विदं स्मा तदेतास्मि
न्नहनि नजीयातां। रेतास्मिन्नहनी तिनवनेत्ये सहस्तलातां। यथातद्दिश्यान्नस्मेति पर्वतेनवातिरवंदमपेन विष्णुति
लिचपर्वस्विति वक्तुवचनं तेरम शस्तेतएतस्मिन्नहनीत्येकं वचनं तेन प्रस्पवमर्षी विनाशा वेसमं नभोम नतिता तस्माद्य
सति वहितम विरातोग हतां न हं अस्य वन्दश्य तेये तदर्थमेव वचनं हयेन दहविज्ञानीयातां। यदहर्मार्यामावहते द
स्युक्तं एनस्मिन्यातोयहतोहनियदे तयोर्द्वे पञ्चोत्रिवतन्नजीयातां। नहुनीत्यार्थमनिरूतमन्नपावयेदिति नेयेत
स्पाय विषयइति प्रति वक्तव्यरचैत तेतत्वे यथा द्वे नेमानि स्थानो हुत विवाहस्या अपरास्मिन्नविवहेतास्मिन्नमप्रेक्षा

३.४३
॥२॥

तो कार्यः एवं हि तद्देवाहर्न्नं भवति प्रतिमासं तु न नक्षत्रागमेव्वेत्रादिने दोन्नतद्देवेति प्रतिपत्तिः। तस्मात्प्रति संवत्सरमिदं विवा
हनक्षत्रे वर्त्तव्यो। यथा रोहिणी नाम मिथुनं नक्षत्रं येन गृहमेधिनो विवाहनक्षत्रमिति। अथ श्वशुर्यीयातां। एतस्मिन्नेवाहनि
स्थंडिलशायिनौ स्यातां। मैथुनवर्जनं च। एतस्मिन्नहनि मैथुनवर्जनं चेत्यौपासनः श्वोभूते स्थालीपाकः। तस्यो पचारः पा
र्वणेन व्याख्यातः। अपरे तु स्थालीपाकः कर्तव्यः तस्य स्थालीपाकस्य उपचारः प्रयोगप्रकारः पार्वणेन व्याख्यातः। एत
देवज्ञापयति। न सामयाचारिकेषु पार्वणातिदेशः प्रवर्तत इति। वेदितु सर्वमेवैतत् रूपविषयं मन्यते तेषामुक्तो दोषः पार्व
णेन व्याख्यात इति चानुपपन्नो न हि समेव तेन व्याख्यातो भवति श्वोभूते स्थालीपाक इति वक्ष्यमाणो विशेषाचारसिद्धमेवक्त
कर्म नित्यं प्रतिवत्सरं कर्तव्यमिति विशेषाद उपदिशंति। अपर आह वदमस्मान्माणवकर्मपि श्वाचारसिद्धं नित्यमाचार्यवृत्तिकं शि
ष्यानुपदिशंति॥ यत्र क्वचाग्निमुपसमाधास्यन् स्यात्तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिस्रो लेखा लिखित्वा। अद्भिरवोक्ष्याग्नि
मुपसमिंध्यात्। होमप्रसंगादिदमुच्यते यत्र क्वचनार्द्रसामयाचारिकेवा कर्मणि गृह्योपेवाग्निमुपसमाधास्य
न्प्रतिष्ठापयंस्यात्तत्र पूर्वं प्राचीः प्रागग्राः तिस्रो लेखा लिखेत्। तत उदगग्राः तिस्र एवं तिस्रस्तिस्रो लेखा ॥२॥

लिखित्वा अद्भिरवोक्ष्य अथोदीचीः पुरस्तात् दक्षिणारंभमालिखेत्। अन्ये तु प्राचीरुदगारंभं दक्षिणतमालिख्य
वोक्ष्याग्निं श्रोत्रियागारादाहृत्य प्रतिष्ठाप्य उपसमिंध्यात् उपसमिंधीत। कांश्चेरग्निं प्रज्वलयेत्। तत्र पुरस्तादुदग्वोपक्रम
इति। तिस्रः पश्चिमादेशात् माद्य प्राच्यः पूर्वं लेखा लेखनीयाः। ततस्तिस्र उदीच्यः तथा च प्राचीः पूर्वमुदक्संस्थं दक्षिणारंभमा
लिखेत्। अथोदीचीः पुरः संस्थं दक्षिणारंभमालिखेत्। अन्ये तु प्राचीरुदगारंभं दक्षिणतमालिखेत् तिस्र एव उदक्संस्थे
उपपूर्वेणवान्य उपदध्यात्। उदकवो दक्षिणे उदकमात्रेण हो तिरस्तः पूर्वं तो वा निनयेत् उदक्संस्था अन्य उदकपात्रमुपदध्यात्। तां
त्रै वनित्यमुदधानान्यद्भिररिक्तानि स्युर्गृहमेधिनो दिति वचनं अस्मिन्देवतार्थे हे यावत्सु द्धानानि उदकपात्राणि
घटकरकादिनिनीतेरदा अद्भिररिक्तानि स्युः एतदपि गृहमेधिनो व्रतं। पुनर्गृहमेधिनो रिति वचनं अस्मिन्कर्मणि
स्वयं कर्त्तव्यमेव यथा स्यात्। प्रयोजककर्त्तव्यमा भूदिति। अन्य आह पुनर्गृहमेधिनो दिति वचनात् पूर्वेस्त
व्रतचारि विषये विशाखिन्या समित्सहस्रमादध्यात्। इत्यादौ प्रसवति। पाके तु स्त्रिया भवति। उपसमाधास्यन्निति
लिंगस्य विवक्षितत्वात्। अथोपवित्रायां प्रयदस्य तत्र तु भवति। अहन्यसंवेशनं॥ संवेशनं मैथुनं मैथुनं तत अह

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

उ.ध
॥३॥

न्यसंवेशनं॥ संवेशनं तत्र अहनि न कर्तव्यं सतीव संनिपाते दारेण नुवृत्तेर ओ दर्शाना दारभ्या षोडशाहोरात्रात्रि
ऋतु तत्र संन्निपातः सप्रयोगो दारेण न हकर्तव्यः षोडस मे ऋव चनं। तित्य वकृ वेयन्नं तो ऋतुर शाह॥ शास्त्री
यो नियमो वु तंत दर्ते। नासा मानायां इतरस्य स्तु निंद्याए का वर्जनीया। यथाष्टमी च तुर्दशी पञ्चदशी च अन्यान्य दे
शास्त्रादशात्र यः अमावास्या मष्टमीन्च पौर्णमासी चतुर्दशी। ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः॥
यास्तु वल्क्यस्तु एवं गच्छं। स्त्रियं क्षामां मघां मूलं ऽस्वेरज्जे दिति। आचार्य स्तु बार्यस्तु चतुर्थी प्रभृतिग
मनामाहुः चतुर्थीप्रभृत्या षोडशीमित्यादि तदिदं षोडश सु रात्रिष्वादितः। तिस्रश्च सर्वथा वर्ज्याः चतुर्थ-
ादशी च यो दशी तिथ्या वाचार्येणानुज्ञातामेनुना निषिद्धा इतरा दश। तासु युग्मासु पुत्रा जायन्ते ऽयु
यासु युग्मासु रात्रिषु। तत्र योत्तरा मुत्तरा मिति वचनात्। षोडश्यां रात्रौ मघादि नाम न गच्छेत्। शत ॥३॥
तत्र पुत्रो भवति दीर्घायुः चतुर्थ्यामल्प मः। अभ्यन्त एवं पत्र दस्या मुत्स्या दुहिता पंचम्या मवत्या न इवस्य
षोडशास्वेव गमनं गर्भ हेतुः तत्रापि प्रथमं दिनं त्रि नियमविधिरयं योग्य तरानुतावश्यं संन्निपतेत्

सन्निपत नुज्ञात्या त्रिंत्रि संध्यानः प्रत्यवेयादिति। तथा च दोपस्मृति ऋतुस्नातां तु यो भार्यां संन्निधौनो
पगच्छति। तस्या रजसि तं मासं पितरस्तस्य तावत् लियमातो। गमने चिदोषाभावात्॥ दोषस्मरणम
नुपपन्नं स्यात्॥ सर्वथा विधिर्न भवति। रागप्राप्तत्वात् सन्निपातस्य। अन्तराले पि दार एवा अन्तराले मध्ये
नुपपन्नस्यात्॥ मध्ये यस्मिन्निपातं स्यात्। दार एव मकामे सति यद्यस्य स्यात्मनो जितेंद्रियतया न तादृशापा
ऋत्यो इतराले मध्ये यस्मिन्निपातं स्यात्। दारएवमकामेसति यद्यस्य स्यात्मनो जितेंद्रियतया न तादृशापा
र वश्यं तथापि भार्यायामेवे कंत्यातेऽद्ध्यो कार्य मवश्यं संन्निपतेदिति वक्ष्यति। अप्रमत्ता रक्षथ तं कुनिसा
दि। अनुवृत्त नित्य तु ह्रैतेः प्रतिषिद्धेषु दिनेषु न भवति। ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनं। यदेतदनं
तरोक्तं संवेशनं तत्र ब्राह्मणवचनात्संवेशनं। यदेतदनंतरोक्तं संवेशनं तत्र ब्राह्मणवचनं प्रमाणं का
मना विश्नितो ऽः सभवामे तिस्त्रि वाससैव सन्निपातस्यात्। एवकारो निन्त्रे ऽसमाः स्वधु प मोगार्थं वासः स्त्रि
वासः तेन संन्निपात एव स्यात्। नस्तु प्रक्षालितेनापि वृत्स्यपत्नादि हृत्यमिति यावत् सन्निपातं वैवर्स दृश्या
यावत् सन्निपातमेव दंपत्योः सहशयनं। ततो नानाते ततः पृथक्शय्ययातां न दंकोपसर्पणं। ततो द्वयोः स्पृ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

उ.५१
॥५॥

दकोपस्पर्शेन।स्नानं वर्तव्यं उदक्यतुकाले॥१॥ अविवाले सा प्रक्षाल्या वस्त्र प्रोक्षणमंगानां। यदि वारे तस्यो रजस्व
यैलेपः तीनं द्विर्द्दात् प्रक्षाल्य वस्त्र अंगानां शिरः प्रभृतीनां प्रोक्षणं कर्तव्यं। रविनो अवस्था यावता प्रयुतो
मन्यते।सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखं स्यात्। वैषां वर्णानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां ये धर्मा वर्णाश्र
मन्यते।अस्य मप्रयुक्ता उभयप्रयुक्ता वा तेषामवेनुष्ठानेन तदनुष्ठाने सति।परं स्वल्पमपरिमितं अक्षयं सुख
स्वर्गाख्यं भवति।न केवलं मेतावता।कितर्हि। परिशिष्टेनो कर्मफलशेषेण जातिरूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्या
णि धर्मानुष्ठानमिति प्रपद्यते।तच्चक्रवद्रुमयोर्लोकयोः सुखं प्रवर्तते॥ततः सुखानुभवानंतरं परिशिष्टेनेह लो
के जन्म नवपतितस्यावर्ततायक्रलशेषेण पुनः तेन जातिकुलरूपादिकं विशिष्टं लोके जन्म लभते
मद्दर्शी हेमादि तुल्यं व लभ्यते प्रतिपक्षनि यहरूगमा।मेधां ग्रंथग्रहणशक्तिं प्रज्ञामर्थग्रहणशक्तिं द्रव्याणि सुवर्ण
मद्दर्शी हेमादितुल्यं व लभ्यते प्रतिपक्षनि। सर्वत्र धर्मशेषो हेतुः। कर्माणि हि तुल्या
दिनि धर्मानुष्ठानं इति कारणं द्वान्यदेवं पुनः एतत्सर्वं प्रतिपद्यते।सर्वं च धर्मशेषो हेतुः। कर्मणि हि तुल्या
मानानि स्वावशेषेण तिनुल्यं तो अदृष्टं स्वशरीरग्रहणादेरपि कर्मफलत्वात् धर्मानुष्ठानं प्रतिपद्यतेऽपरं सु
॥५॥

त्रायदा चैवं तदा सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठानमित्यादि प्रतिपद्यते इत्येतत्पुनर्नवतीत्यत उक्तं सिद्धेन स्माकं चक्रवद्भ
योर्लोकयोरिह चामुत्र सुखं प्रवर्तते।नन्वनुदितेः स्वेसुखानुवेध्ये तेनैवोक्तं चक्रबुद्धिर्नवती सर्वथा।शरीरे त्वपि
रसस्कारा अविद्याव श्यास इति दर्शयितुं दृष्टांतमाह यथौषधिवनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे फलश
रिवृद्धिरेवं।नलोपो गृहस्थ यथौषधीनां व्रीह्यादीनां वनस्पतीनामाम्रादीनां च बीजस्य क्षेत्र विशेष कर्मवि
शेषे फलशपरिवृद्धिरेवं वालेपो गृहस्थः। यथा वौषधीनां व्रीह्यादीनां वनस्पतीनामाम्रादीनां च बीजस्य क्षे
त्रविशेषे कर्मविशेषे कर्मविशेषे संस्कारविशेषे च यत्र स्वबाहुल्यादीनां विशिष्टफलपरिवृद्धिर्भवति।तत्र वा
व्रीह्यादय कुपरनुष्ठानप्रतिरोहं वति कृष्यादिपरिकर्म निनेतुर्ह्व सम्यक् करयो न वति।एवं पुरुषे पिगर्भा
धानादिसंस्कारसंनेद्बहुष्वारनेन दृष्टफलपरिवृद्धिरस्ता।एतेनैवन्यायेनदृष्टकर्मफलपरिवृद्धिरप्युक्ता
वेदितव्या तत्रैहिनमस्तु नियमस्य वेवर्णानां वर्धमानुष्ठाने परिमितं स्विंदुःखानुवर्तते ततः परिशिष्टेनो कर्मफलशेषेण दुःखा
जातिनिधिवंनेस्यतिनां स्यादिकरब्यानां तनधर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते।तच्चक्रवद्भुमयोर्लोकयोर्दुःखं प्रवर्तते॥योव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३·४
।।५।।

थिवनस्पतिनां र्विजन्हो त्र कर्मविशेषाणां वेफलहानिरेवमिति। दोषपरिहृत्याबुद्धा हरणमाह। स्तेनोऽभिशस्तो ब्राह्मणो रा
जन्यो वैश्यो वा परस्मिंल्लोके अपरिमितनिरये वृत्ते जायते। चांडालो ब्राह्मणः पौल्कसो राजन्यो वैश्यो वा। स्तेनस्तु वर्णयोर
अभिशस्तो ब्रह्महा। स्तेनोऽभिशस्तो वा ब्राह्मणादिरमुष्मिंल्लोके ब्राह्मणः पौल्कसो राजन्यो वैश्यो वै स्तेनस्तु वर्णयोर अ
भिशस्तो ब्रह्महा। स्तेनोऽभिशस्तो वा ब्राह्मणादिरमुष्मिंल्लोके अपरिमितनिरये दोषफलमनुभूय तस्मिन्वृत्ते परिक्षी-
णशेषेण स्वाण्डालो जायते राजन्यः पौल्कसः शूद्रात्क्षत्रियायां जातः पुल्कसः स एव पौल्कसः प्रतादि सादन्वैश्यो
वैश्यायां जायते विर्हनर्त्तकः एतेनाभिदोषफले कर्तनि पतसा दोषफलोऽस्य पोनिजायते वर्णपरि
ध्वंसायां यता। वर्णपरिध्वंसाद्वैश्यापि एवमेतस्या वर्णपरिध्वंसाज्जायथा ब्राह्मणश्चाण्डालो जायते
एतेन प्रकारेण स्तेनाभिशस्ता मन्ये एतेऽपि दोषफलेऽकर्मणि दोषफलानुभक्तारादिषु योनिषु जायन्ते परिध्वंसाद्य
जातिपतितं सत्र स्वतरलक्षणेन तथा वर्ज्यतव्या इति चाण्डालोपस्पर्शने संभाषायां दर्शने च दोषस्तत्र प्राय
श्चित्तं। चाण्डालोपस्पर्शने दोषो भवति। तथा संभाषायां दर्शने च समभाषणे चाण्डालदर्शनमपि संवध्यते ।।५।।

तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तं वक्ष्यते। अवगाहनमपामुपस्पर्शने संभाषायां ब्राह्मणसंभाषा दर्शने ज्योतिषां दर्शनमुपस्पर्शने
सत्यपामवगाहनं प्रायश्चित्तं। उक्तनिन्दार्थे स्वकर्मप्रशंसाप्रकरणे प्रायश्चित्ताभिधानं स्वकर्मप्रच्युतानां निन्दार्थं एवं ना
प विहिता। चाण्डालाय स्मादर्शनेऽपि प्रायश्चित्तं स एवाश्च जायते स्वकर्मप्रच्युतो ब्राह्मण इति।।। इति हरदत्तमिश्रविरचि-
तायामुज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने प्रथमः पटलः।। आर्याः प्रयता वैश्वदेवेऽन्नसंस्कर्तारः स्युः।। आर्याः त्रैवर्णिकाः आर्याधिष्ठिता
वा शूद्रा इत्युत्तरत्र दर्शनात्। प्रयताः स्नानादिना शुद्धाः। वैश्वदेवे गृहमेधिनोऽन्नसार्थे पाके गृहमेधिनोपदर्शनीयस्येति।
दर्शनात्। अन्नसंस्कर्तारः स्युः अन्नं भक्ष्यभोज्यपेयादिकं संस्कुर्युः। न रवचयन्नपि स्त्रियः। भाषां कासं क्षवथुमित्यभिमुखो
ऽन्नं वर्जयेत्। भाषा शब्दोच्चारणं कासः क्षवथुरुक्षुराशब्दः क्षवथुः स्तं तरतत्रितयं अन्नाभिमुखो न कुर्यात्। संस्कर्तारः स्यु
रिति बहुवचनेऽप्यत्र वर्जयेदित्येकवचनं प्रत्येकमुपदेशार्थं। केशानङ्गं वाससश्चालभ्याप उपस्पृशेत्। केशादीनामा
पानं स्वदीपाच्च। आलभ्य स्पृष्ट्वा अप उपस्पृशेत्। नेदं स्नानं किं तर्हि स्पर्शमात्रं वाससश्चालभ्याप्नं केशानङ्गमेव पु
पस्पर्शनं विहितं। इदं तु वचनं तत्रोक्ते वैकल्पिकं शाहृदाद्युपस्पर्शनमात्रमनुदिति।। आर्याधिष्ठिता वा शूद्राः संस्कर्तारः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रस्तुः त्रैवर्णिकैरधिष्ठिता वा शूद्राः संस्कर्तारस्तु। प्रकरणादत्र स्वेति गम्यते तेषां स एवाचमनकल्पः तेषां शूद्रा
णामन्त्रसंस्कारेऽधिकृतानां स एवाचमनकल्पो वेदितव्यः। यस्मात्तं प्रवदति यदि वा स्त्रीणां हृदयङ्गमाभि
रद्भिः। यदि स्त्रियस्ताः कण्ठगताभिरद्भिः यदि वैश्यस्तालुगताभिः दुः जिह्वोपस्पर्शनं च न भवति। अधिकमहरहः
केशश्मश्रुद्राः प्रवर्तताः प्रत्यहं केशादि वापयेयुः इदमेषामधिकमार्याधिष्ठितानां शूद्राणामन्वहं सहवाससा। सहैव वा
ससास्नानेऽकुर्व। आर्याणां तु परिहितेन वाससो निधायकोपिनाकादनेमात्रेण पिरुतानं भवति शूद्राणामपिपाकादि
न्यत्रा। तथा च मनुः नवासोभिः सहाजस्रं नाविसीतेजलाशये इति। अपि वाष्टमीष्वेव पर्वसु वा वपेरन् यदि वा
मीष्वेव वपेरन् केशादीनापवैस्व वानप्रत्यहं वपेरन्नित्येतद्भावितएवार्थः वापयेयुरित्यावक्तृता यदि शूद्रा
परोक्षमन्त्रं संस्कुर्युः आर्यैरनधिष्ठिताः॥ तदा तत्परोक्षमन्नं संस्कृतमाहृतं। स्वयमग्ना वधिश्रयेत॥ अधिप्रे
त्याद्भिः प्रोक्षेत्तद्देवहितमन्नं पवित्रमित्याचक्षते देवानामपि तत्पवित्रं किं पुनर्मनुष्याणामिति सिद्धेऽन्ने तिष्ठ ॥६॥
दवरश्मतमिति स्वामिने प्रब्रूयात्। सिद्धपक्वेऽन्ने तिष्ठन् पाचकोऽधिष्ठितो वा तमिति प्रब्रूयात्। कस्मै पर्यन्नददे

तस्मै स्वामिने निष्पन्नमित्यर्थः। तत्सुभृतं विराडन्नं तन्मा क्षायीति प्रतिवचनं। तत्सुभृतमिति प्रतिवचनो मन्त्रः
तदन्नं सुभृतं सुष्ठु निष्पन्नं विराड्विराजो दुग्धं साधनं अन्नं तन्मा क्षाइ तत्क्षीणं माभूदित्यर्थः। गृहमेधिनो
यदशनीयस्य होमो बलयश्च स्वर्गपुष्टिसंयुक्ताः। गृहमेधिना यदशनीयं पक्वं सपक्वं वोपास्थितं तत्तस्यैकदेश
न होमा बलयश्च वक्ष्यमाणाः कर्तव्याः। स्वर्गः पुष्टिश्च तेषां फलमिति। तेषां मन्त्राणामुपयोगो द्वादशाहमधःशय्या
ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनं च येषां होमानां बलीनां च ये मन्त्रास्तेषामुपयोगे नियमपूर्वकं विद्याग्रहणं
थावबोधायनः तेषां ग्रहणे द्वादशरात्रमित्यादि तत्र द्वादशरात्रमधःशय्या। स्थण्डिलशायित्वं ब्रह्मचर्यं मैथुन
वर्जं क्षारलवणवर्जनं च भवति। उपयोक्तुरेवैतत्। अध्ययनं णवात् अन्ये तु पञ्च अपरे ऽहनीति प्रयोगः अथवा
प्रयोगः तत्र दर्शा अधिसंख्याधिकार इति वृद्धोक्तः। उत्तमस्यैकरात्रमुपवासः मातमस्यऽनमेन वेहादसमिति वृद्धो
माणस्य पूर्ताः परमिति तस्यैकरात्रिमुपवासः कर्तव्यः। बलीनां तस्य तस्य देशसंस्कारो हस्तेन परिमितव्यो
सुप्यवस्यात् परिशोधनं बलीनां मध्ये तस्य तस्य बलेर्देशसंस्कारः कर्तव्यः। कः पुनरसौ हस्तेन परिमार्जनमवोक्षणं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वत स्रुचा बलिं निर्वपति मुख्यपरत्वात्परिषेचनं कर्तव्यं। अनुपदेशात्। मादेवं सिद्धे पश्चाद्ग्रहणं मध्ये गंधमाल्यादि
दानार्थमित्याहुः। तस्य तस्येति वचनं मत्वापि सन्नवेसन्न देवपरिमार्जनं। अवोक्षणं च मामूत्। एकस्मिन् देशे सम
वेतानामपि पृथक्पृथक् यथा स्यादिति। औपासनेऽपवने वा षड्गुणैः प्रतिमंत्रं हस्तेन जुहुयात्॥ यत्र यत्र तेभ्य
पर्युक्षिः। औपासनवतामौपासने विधुरादेः पचने तिष्ठवास्थितौ विकल्पः। अन्ये तु तुल्यविकल्पमन्यन्ते। षाड्गु
णेषु॥ अग्नये स्वाहा। सोमाय स्वाहा। विश्वेभ्यो देवेभ्यः। विशिष्टनियमस्यापेक्षाग्रहणत्वात्ते सहनेत्यं गते
कृतिनः। सोऽविष्टकृन्मिश्रस्य मञ्जु हुतिः। अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा। अथ हविःशेषु सर्वत्र स्यात् वृत्तिरिति व
दतः। अन्ये तु सोमाया स्वादेति न पंचति। सोऽविष्टकृतं पञ्चसु पदेति हस्तेय ग्रहणं दर्व्यादिनिवृत्त्यर्थं। उभयतः प
रिषेचनं। यथा पुरस्तात्। उपरिष्टादपि परिषेचनं कर्तव्यं यथा पुरस्तात् उत्तरे तु। अपरिते तु मन्यस्वेत्या—
दि। अन्वमंस्थाः प्रासावीरिति मंत्रसन्नाम इति च सामयाचारिकेषु पार्वणादिषु न प्रवर्तत इति। नापि तत्त्वा
दृष्टा विधिरयं। अन्ये तु परिसंख्यामन्यन्ते परिषेचनमेव वैश्वदेवे नान्यदन्तमिति। एवं बलीनां देशेस्व ॥७॥

मवेतानां सकृत्सकृदन्ते परिषेचनं। यथा स्यात् आमाहुतीनां परिषेचनं तंत्रं विभवात्। एवं बलयोऽपि एकस्मि
दिशे समवेताः उत्तरैर्बलिसहदने इत्येवमादयः तेषां यदन्ते परिषेचनं प्राप्तं। पश्चात्परिषेचनमित्यनेनवि
हितं तत्सर्वान्ते सकृत्कर्तव्यं न त्वेकं॥ पृथगिति। असत्यस्मिन् सूत्रे पर्वत्र तस्य तस्येति वचनात्। यथाप
रिमार्जनमवोक्षणं च प्रत्येकं पृथक् भवति तथा परिषेचनमपि स्यात्॥ अत्रोपदेशादेवं परत्र देशाद्वि
रिमार्जनमवोक्षणं च प्रत्येकं पृथक् भवति न यद्यग्निवेश्मबाधिते न यद्यगारस्योत्तरपूर्वदेशः शय्यादि
तावयः तेषामेव सकृत्वा निषेचनं। न याद्दक्षिणे समबाधिते। सति सपत्ने संसृष्टेन कार्या। सति सपत्ने संसृष्टा कार्या
देशः तथापि कामलिंगस्य पृथक् परिषेचनं नेनवति। सति सपत्ने संसृष्टेन कार्या। एवं व्यंजनानां संस्कार—
वलयः। अन्ये संसृष्टव्यंजने संसर्गमिच्छन्ति। तथा च बोधायनः कामनिते रेष्यापि। एवं व्यंजनानां संस्कार
स परस्मापि व्यंजने सूपेन च संसृष्टेनान्नेन बलयः कार्याः॥ सतिसंभवइति त्वर्थं इति। अपरेणाग्निं सन्नमाष
माश्यामुदधानं संनिधान वमेना उदकुंभं अधीयते तत्र उदधानं॥ मणिका रम्भ तस्य संनिधानं वमेनशो
माश्यामुदधानं संनिधानवमेनाउदकुंभ अधीयते तं तदुदधानं॥ मणिकारम्भ तस्य संनिधानं वमेनशो
अद्भ्यः स्वाहेत्यनेन। मध्ये गारस्या दक्षिणाका दशाभ्यां प्रागपवर्गं दशमेकादशाभ्यां। ओषधिवनस्पति

भ्यः स्वाहा। रक्षोदेवजनेभ्यश्चादेत्येताभ्यां॥ मध्येगारस्य प्रागपवर्गं उत्तरपूर्वदेशेगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः। ग्र
गारस्योत्तरैश्चतुर्भिः। आगारस्य उत्तरपूर्वो देशः तत्र उत्तरैश्चतुर्भिः। गृह्याभ्यः स्वाहा। अवसानेभ्यः स्वा
हास्थेताभ्यां॥ मध्येगारस्य प्रागपवर्गं उत्तरपूर्वदे अवसानपतिभ्यः स्वाहा॥ सर्वभूतेभ्यः स्वाहा॥ इत्येतै
प्रागपवर्गं दित्वेव शय्यादेशे कामलिंगेन देहल्यामंतरिक्षलिंगेन। शय्यादेशे कामाय स्वाहा। देहल्यां द्वारस्य
धस्ताद्द्वारः। तस्याः अधोवेदिकेत्यन्ये। अत द्वारस्य यद् ग्रहणं तत्रांतरिक्षलिंगेन। अंतरिक्षाय स्वाहा इत्यनेनानुमंत्र ॥८॥
॥८॥ रणपिधान्यं पिधिनापिधीयते द्वारं सापिधानं। कवाटं तदर्गलमित्यन्ये तत्रोत्तरेण ... णयदेजति जगति यच्च
चेष्टितेनाम्नेभागोयंचन्नाम्ने स्वाहेत्यनेनोत्तरैर्ब्रह्म वदने अगारस्य त्पतु घृतैः तस्यपो ... सदनारव्यो वा
विद्याप्रसिद्धो मध्योगारः तत्रोत्तरैर्दीशाक्षिः पृथिव्यैः स्वाहा। ब्रह्मणे स्वाहेत्यतः प्रागपवर्गं इत्येव। अपरआ
त्र आहब्रह्मणयस्ते वित्त इति गाह्येषु कर्मसु अपरेदक्षिणतः पितृलिंगेनस्वधापितृभ्यः स्वधेनेन बलिं कुर्यात्।
प्राचीनावीत्यवावीनपाणिश्चमस्तादक्षिणपाणिमुत्तानं कृत्वा अउप्तलजेनोरतराले नारोहउत्तरोपथा देवता

भ्याः। पितृवलेरुत्तरोरौद्रवलिः वर्तव्यः यथा देताभ्यः तथा प्राचीनवीतिनावीनपाणिरितिनानुवर्तनार्थं। नमो
रुद्राय पशुपतये स्वाहेतिमंत्रः। तत्र यद्यपि पशुपतिलिंगमस्ति तथापि रुद्रस्यैव विशेषणमिति रौद्रइति
व्यपदेशो नानुपपन्नः देवतास्मरणमपि रुद्रायेत्येव केवलं रुद्रायपशुपतयइत्यन्ये। केचित्तु उत्तरे मंत्रे रौद्रं
नपशुपतिर्देवइत्याचक्षते। तेषां देशः प्राग्वा दक्षो दवापि अतरे। तयोर्नानापरिवेचनं धर्मने दाता तयो
रनंतरो उत्तरयोर्वान्यस्य कस्मिन देशे समन्ते ति तयोरपि नानापृथक्परिषेचनं केचेष्टेत धर्ममेदात् पितृस्य
प्रदक्षिणं पितरस्यदेवतोऽस्य दक्षिणमिति। ननु सेवांसमेन वैहायषि पतिर्ददातु स्वाहाश्यनेन वैहायसव
लिंदद्यात्॥ तच्च न तन्मेव वैहायसमिति वचनात्॥ आकाशएव वलिरुतहो पगनं परिह्लतदेश। तथाच
बोधायनः। अथ आकाशे क्षिपतियेनता इति। अपर आह एव कारो प्यन्नत्रेमः। नत्सुतमेनेव वलिरिति
तत्रवल्पेंतराणां रात्रौ निवृत्तिः। अन्येतु उक्तेन दिवा वाशिहरंतः दिवा वलिमिच्छंत इति। अलायने तथा दर्श
नात्॥ दिवाचारिभ्य इति दिवा। नक्तंचारिभ्य इति नक्तमिति तथाच मनुः। विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो वालिमाकाश

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शमुद्दिश्यैनादिवाचरेभ्योऽभ्यतेभ्योऽन्नं चरेभ्योऽन्नं चरेभ्य इत्ययेति। परतान अग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यं स्वर्गः
पुष्टिश्च॥ यरताननंतरोक्ता न्यनीन् होमां श्च वाय ग्ये समाहितमानानन्तावयथोपदेशं॥ नुपदेशानतिक्रमेण कु
रुते दिव्यैति वचनात् स्यैतिगम्यते तस्यनित्यस्वर्गः पुष्टिश्च निस्या स्वर्गपुष्टिरायुक्ता इति यत्पूर्वमुक्तं तस्य
॥७॥ तेवादेतारां कामाभ्य दितिपुनर्वचनं पुष्टिस्वर्गौ नित्या वेवमवतः। न प्रबलैरपिकैर्मां तरैर्वाधनमिति। = अ ॥७॥
येच देयं बलिहरणानंतरं = अग्रं च देयं भिक्षावो = अतिथीनेवाग्रे भोजयेत्। अतिथीन् वक्ष्यति। ताने वाग्रे भोजयेत्॥
न स्वयं सह भुंजीत॥ एवमतिथिव्यतिरिक्तान् न्यानपिभोजयितव्यान् पश्चाद्देवभोजयेत्। वा (ला) न्वृद्धान् रोगसं
बधान् स्त्रीश्च। अस्वस्वादिनाम यिगृहणार्थं = अतर्वन्नोय हेणसर्वत्र पूजार्थं काले स्वामिना वं न्नार्थिनं नभ्यत्
यक्षीयात्। काले वैश्वदेवांते अन्नार्थिरुमुपस्थितं स्वाग्निनो गृहपतीन प्रत्याचक्षीयात्। = अवश्यं चेत् तरंतरमे
देयम् = अभावे किं कर्तव्यमित्याह॥ अभावे भूमिरुदकं तृणानि कल्याणी वागेतानि वै सतोऽगारे न क्षीयंते
कदाचनेति। भुतिरूपवेशनयोग्या ३ उदकं पादप्रक्षालनादियोग्यं तृणानिशयनासनयोग्यानि कल्याणी वाक् स्वा

गतं भो पुष्मन्नुहास्यतामित्यादिकाः एतानि भूम्यादीनि सतः परस्ते तोगारे। सतं सत्पुरुषस्य निर्धनस्यापि
गृहे कदाचिदपिन क्षीयंते। वैशब्दः प्रसिद्धौ = अतएवैतेषामाकारः कर्तव्यः। तपोरनंतलोकोभवति। ज्योतिष्टोम इति
शब्दप्रयोगादेव धर्मज्ञानप्रदिशातितिः। एवं वृत्तात्वनंतलोकोभवतः। योगृहमेधिनो विवादंदारस्य = अपेता दे
वव्रतोनवतः। तयोणादेव धर्मज्ञानप्रदिशः। नंतलोको नवतीत्युक्ते सोमादिमत्पादिन्यायतिदपलदिनं साध्ये
को (?) नवतः तयोणादेव धर्मज्ञानप्रदिश नंतलोको नवतिज्योतिष्टोमादिम्पोऽहि न्यायतिदपलदिनं साध्ये
रुध्वारमेतदेवाह। तो ब्राह्मणायानं तेषां यानायः = आसनमुदकमन्नमितिदेयंनपलुक्तेति। पद्येनथोयानो
ब्राह्मणो = अतिथिधर्मेण गच्छेत् तदी तस्मै आसनादिकं देयं प्रत्युत्थानं तु न कर्तव्यं = अस्मादेवज्ञापतेऽभ
धीयानेतुप्रत्युत्थपनिति। = अभिवादनायेतिष्ठेदपि चश्वेतायदिपुनरस्तानधीयानो तदशाजपेतोऽस्त
स्वामित्यानाभिवादयोनवतितदाभिवादनायोत्तिष्ठेत्। राजन्यवैश्यो वा राजन्यवैश्यावधीयानो वा तेन प्रत्यु
त्थानं नाभिवादयो न वति तदाभिवादनायोत्तिष्ठेत्। राजन्यवैश्योवाराजन्यवैश्यावधीयानौ वालेन प्रत्यु
तिष्ठेत्। ब्राह्मणः आसनादिकं तु देयमिति। शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुंज्यादथास्मै दद्यात्। यदि शूद्रो
जातिं प्रत्यतिथिरागच्छति तदा तमुदकाहरणादौ कर्मणि नियुंज्यात्। नियुंजीत। या = अथ तस्मै अन्न

तस्मै भोजनं दद्यात्। दासा वा राजकुलादाहृत्यातिथिवच्छूद्रं भोजयेत्। अथ वा पस्याट दृमे यामे राज्ञा वस्थाप्य
मिति नित्यमुत्तरं वासः कार्यं॥ उपासने गुरूणामित्यादिना केषुचित्कालेषु यज्ञोपवीतं विहितं। इह तु प्रकरणे न्यूटहस्त्व
स्य नित्यमुत्तरं वासो धार्यमित्युच्यते। अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थे। अपि वा सूत्रमेव सर्वं कांउपनीत कृत्यमेव
१७ ति। न वाससैव। तत्र मनुः। कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृदित्यादि। यत्र भुज्यते सस्तं समूह्यति हत्वा वो
क्ष्यते देशमम त्रेण्योतोपान्। तं छत्राद्भिः संस्कृत्यान्तरतः शूद्रो देशे रुद्रायत्नि वेदष तर एवं वास्तु शिवं भवति। यत्र १७
भुज्यते सस्तं समूह्यति हत्वा वोक्ष्यते देशमम त्रेण्योतोपान्। सं छत्राद्भिः संस्कृत्यैनरतः शूद्रो देशे रुद्रायत्नि वेदष
तर एवं वास्तु शिवं भवति। पत्रस्थाने भुंजाते तत्सम्मृह्य सम्मृह्यात्तत्र त्यमुच्छिष्टादिकं समूह्य दूरीकृत्वा निरस्य
रेत। अन्यत्र निहृत्य तं देशमवोक्षेत। ततो मन्त्रेणोपयेषु पात्रं चूतः तान्यमत्राणि तेभ्यो अन्यत्र लेपन्भेजनलेपं
स्य संसृष्टं कांछादिना वृक्ष्याद्भिः संस्कृत्य नरः। संस्कृत्य गृहस्थो नरात्तः शूद्रो देशे रुद्राय दद्यादिति तदर्थ
तार एवं कृते वास्तु शिवं सम्यग्भवति ब्राह्मणः माचार्यस्ततर्पते नस्तु तु शाखोवधाणार्थः। निन्त्रजनेच्च

ब्राह्मण एव सर्वेषामाचार्यैः संस्कृता ते स्मर्यते धर्मशास्त्रेषु रक्षापि कश्यति। सकलं ब्राह्मणस्येत्यादि श्र
नुवादो यमाप्तु दिकल्पं तरं वक्तुं तेदाह। आपदि ब्राह्मणेन च राजन्ये वैश्ये वाध्ययनं॥ कर्तव्यमित्यध्या
हारः ब्राह्मणस्याध्यापकेष्वितरेषु असंभवे आपत्। तत्र ब्राह्मणेन राजन्ये वैश्ये वाध्ययनं कर्तव्यं न त्वनध्ययनेन
स्यात्। तच्च ब्राह्मणेनेति वचनात् राजन्य वैश्ययोर्नायमनुकल्पः॥ अनुगमनं च पश्चात्। अनुगमनं यथा वसंध्या
तः कर्तव्यं यावदध्ययनं दर्शनाज्जुहणं। लङ्गादिना किमत्यपि पाश्वेगति माभवदिति सर्वशुश्रूषाप्रसंगे विप्रः
ब्राह्मणस्यानुगमनमेव शुश्रूषेति। तथा गौतमः अनुगमनं शुश्रूषेति। ततऊर्ध्वं ब्राह्मण एवाग्रगतो स्यात्। तत
तोऽध्ययनादूर्ध्वं समाप्ते ध्ययने ब्राह्मण एवाग्रगः स्यात्॥ सर्वविद्यानामप्युपनिषेदामुपासत्वा। नाध्ययनं तद
हः॥ कर्मा ति वसि॥ सर्वविद्या अंगविद्याप्युपनिषदः उपासत्य अध्येतुमारभ्यते यह रनध्ययनं तस्मिन्नहनि
नि ध्ययनं न कर्तव्यं। उपनिषत्कं हणं प्रधानस्योपनार्थं ब्राह्मणः मातापितावसिष्ठो ध्याधीत इति वक्ता अधीत्यवा
पि प्रव्रजेनेतस्य॥ अधीत्य वेदमधीत्वा स्नास्यन् इत्यस्मिन्नवसरे आचार्यसकाशात्स्य घो विप्रत्रमितं ण

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नवर्त्तव्यंनापगंतव्यंआज्ञायेनमकारात्परात्परमिकारनधीतत्रथेवस्वार्थःइकारस्तुच्छांदसोपपाठेवा॥यदिस
रेतगुरोसमीक्षायांस्वाध्यायमधीत्यकामगच्छदेवमुखसंप्रशिवोभवति।यदिकार्यवशात्गंतुंसुरोतनदागु
रोराचार्यस्यसमीक्षायांसंदर्शनेस्वभ्रवेस्वाध्यायःअन्नावेरमधीत्ययथाकामंगच्छेत्।एवंचकृतेनुभयोःशिष्या
चार्ययोः।शिवंभवति॥समावृत्तंवेदाचार्येभ्यागच्छेत्।तमपिगुरुस्वाम्यागम्यतस्मोपसंग्रहणंविनासमान
उदकमुपस्पृश्योत्।गुरुस्त्वत्तोपस्थाप्यापयोपदेशपूजयेत्।समावृत्तंवेदिष्यच्छतेदारमाचार्येभ्यागच्छेत्।
॥२२॥ अतिथिधर्मेणतमपिगुरुस्वाम्यागम्यतस्मोपसंग्रहयेतमुपसंग्रहेकर्मतिपदच्छी।पद्यपितस्याडोला ॥२२॥
दिस्पर्शःसंभाव्यतेतथापिनदिनस्पमानुदकमुपस्पृश्योनारस्याघात॥उपसंग्रहणोवाङ्मालेयुसरोपादे
स्पृष्ट्वानवंसमानउदकमुपस्पृशेत्॥ततस्तंगुरुस्त्वत्पदेप्रवेशेऽभ्युत्थानोसाधनोपस्थाप्य
यथोपदेशाद्वयोक्तेनमार्गेणमधुपर्केणपूजयेत्।पूजाविधानेदृष्टोनस्यानुवादः।आसनादिपु।विशेषवक्तुत
महा।आमनेशयनेमसैनोऽप्यवासनसनिहितेनदिनतरवृत्तिस्यात्।संनिहितेआचार्येतस्मिन्नेवगृहेअ

परउरकादिकेप्रविष्टेआसनादिषुनहीनतरवृत्तिस्यात्॥तेनेनिर्देशातवेआसनेगुणतोलिनिवृक्षआसिनाय
वंशायनादिष्वपिदूरस्थंशांतिष्ठन्।सअनपातिनाअनुगच्छयाचार्यमावमयेत्॥तिष्ठंतितिष्ठोऽनुगम्यतेरस्थान
योगात्तानदिसाह्लिष्ठन्आवमयितुंप्रभवति।सध्येनपातिनाकरेकादिकमनुगच्छअधस्तात्कुलीसाइ
तरेणद्वारंमन्येत्यत्वथः।सिद्धांतोदत्तेऽन्येवेद्यत्वाआचार्यमावमयेत्।स्वयमेवशिष्यःएवंसमतोभ
वति।आचार्यप्रदत्तेपुनराचार्यग्रहणंपातिरूपाश्रयंवाप्यंचार्यआचमयन्नेवमावमयेदिति॥अन्यथा
समुद्दतांवाशब्दस्यमध्येयो।अन्यमप्येवमावयवत्॥सचेरामुदेते।अरशीलवृत्तयोपिरूपेतोभवतस्था
तासनेवकनःणासितेषुविकीर्षन्।व्यावदितमपिस्यादित्येवेदोतेविकीर्येयावरणंअस्यतस्थानादिष्वाचा
र्यस्यपश्चाद्गावीस्यान्नपूर्वभावीनपुणपतश्शावी।संनिहितेरूपुदिवेवातवूर्णेवचेन्तांशा।हवद्वेवनद्दंतस्व
वनविस्रवणःप्रक्षेपणातातेननिष्टेवनेतेष्वादिनिरसनाद्गाता।कवनंदंतमलापकर्षणा।वरस्यरघदंतमित्य
न्या।निष्टंद्वणनाशिकामलस्यनिःसारणं।भूदिक्षेपः।छांदसोक्रस्वः।तालनंहस्तदेशस्फोटनं।तलशब्दिनामं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गुलिस्फोटनं इति शाद्याद् अन्यदपि खैरसनादिकं वर्जयेत् इत्य् एवं कुर्वतो ऽतिमृत्रकर्मादिनि । आचार्यस्य सन्नि
धौ न कुर्यात् । दारे प्रजायां चोपस्पर्शनं संभाषां विस्रम्भपूर्वां परिवर्जयेत् । उपस्पर्शनमालिंगनं । आघ्राण
दि भाषाः संभाषाश्च । आदरं श्रप्रयः तत्पायामपि सन्निहिते दारप्रजाविषयेपि विस्रब्धं न कुर्यात् । वचनादि
परिहार्याणि दोषः । वाक्येन वाक्यस्य प्रतिघातं आचार्यस्य च वर्जयेत् । श्रेयसां च । आचार्यवाक्यस्यासमीचीन
॥२२॥ स्यासमीचीनस्य वा आत्मीयवाक्येन तद्दूषणेन प्रतिघातं न कुर्यात् । श्रेयसां च । मातापित्रादीनामपि प्रशस्ततराणां च ॥३॥
सं वाक्येन न प्रतिहन्यात् । सर्वभूतपरीवादाक्रोशांश्च । सर्वेषां भूतानामपि इतरेषां परीवादान् दोषवाद
नाक्रोशांश्च श्लीलं या दोषं च वर्जयेत् । परीवादस्य पुनः पुनरभिधानं अतिशयेन वर्जनार्थं विद्यया च विद्यानां
विद्यानां परिवादं वर्जयेत् । ऋग्वेदः ... अन्ये अवयवक्षेप ईदृक् इति परिवादः । तैत्तिरीय ...
स्वाध्याये ... आदि ... निदीनां ... आक्रोशाः । यां विद्यामाचार्यो अध्येतुं पुनराचार्यं
तां नियमेन साधयेत् । यथा च घाघ्या अधीतया श्रुतया वा न विरोधेन न शास्त्रीयात् । तामिति पर्यन्ता

तां विद्यां पुनः साधयेत् । यथा संपूर्णा सिद्धा भवति तथा । आचार्यं तमेवान्यं वाप्येवं तत्तु वशेन पूर्वोद्दिगमे
विद्यार्थस्य यो नियमः तेन ... अपादिना । परस्मिन् विषये अध्यापयितुर्नियमः । उपाकरणादोत्सर्जना
दध्यापयितुर्नियमो लोमसंहरणं मांसं श्राद्धं मैथुनमिति वर्जयेत् । लोमसंहारणं लोमवापनं । इदम
नाहिताग्निविषयं । आहिताग्नेस्तु पर्वकाले लोमानि वापयतीति । कण्ठेवा जायामुपेयात् । ... स्मृतु दि
नागिनो ऽध्यापक तत्र भवेः काले ऋतुरूपेण ... दसीति ... वारु ... ते यत्र दर्शो नियाति नः । तत्रैव लोप
... द ... तुर्मास्य पुत्र पुन ... आधानी यजन्ते ... कालो जायामुपेयात् । यथा गमनाद्विष्यते
... पासप्रदाने नियमे पुत्र ... स्यात् । एवं वर्तमानः पूर्वापरान् संबन्धिनां मानं च क्षेपेयु नक्षिये तप्रकारे ... गत
... कार्य ... तथैव विशेष्य ... निर्मत्सरेण विद्यासंप्रदानात् । एवं ... विद्यासंप्रदाने पुत्र ... विते स्यात् । एवं ...
स्यस्य ... नित्य ... अध्यापने ... पुत्र ... स्यात् । एवं पुत्रो वर्तमानः पूर्वापरान् ...
... अपरान् पुत्रपौत्रान् ... संबध्यात् कर्मणि वं यो यस्य संबन्धिनः पुरुषान् । आत्मानं च क्षेमे अभ्येवस्याने

नावस्य दृष्टेधुना स्थिस्थापयति॥ ननु साध्वाचार्या येन च कुत्र आत्मेन च कृशिस्तोर दारं नणनाश्रावनृपतिर्वृंजा
नो मन्तव्योयकस्यैपुरुषन्मारतान्यते वदितान्मृष्यंते आस्त्रावाःश ह्रादयो विषयाः ते विशेष्यते स कुशि
सोदररं क्षणनार स्यं ते आलंबनेतदस्यारं नणःतत्र च गालंबनाः स्व कुवंदनादयः शिश्चालंबनाःस्त्रियनोगाद
यः तदालंबना नक्षत्रमोऽस्यादय ॥ उपलक्षणं लगादियहेतार यन्नतोनास्त्रो वोवोऽमन आदिभिः देवानिरं द्वयं पा
॥१३॥ पदि दृष्टानः सर्वतोवर्ज्यं यन्न मन्तव्यायमोक्षोपकल्पते॥ तत्र वाति तिरस नेद्वियेनाहाप्राणदाने प्राणे॥ इति प्रथ- ॥१३॥
मः॥ श्रीरस्तु॥॥ आचार्य संप्रदाये धर्मार्थमायतन मत्रिमुपन्नमाधाय आत्मा चारं यच्छेत्॥ अविज्ञातपूर्वो ये
धनार्थं नष्टनार्थं नागच्छेत्॥ उपसंन्नोस्मि भगवन्निमं त्रणचक्षुवा वस्था॥ वेदनननं नातुष्टहाणप्रसीदमानम
परेति॥ तं आत्याचारेणं पृष्टे सति अयि तु सस्माधापयत्र कृत्वा यिमिलाधु पदध्यारद्भं तत्स्वाते तति भोयनाती
मत्याचारं धपदेन॥ किंते त्रोतो कोश्यमम्य कोना चारश्चासीति॥ साधुतां वेप्रतिजानीत अन्य स्वद्रज्ञानवद्धवाश्रोता
आदित्योनुरव्यो॥ तासाधुतां प्रतिजानीते॥ साधस्मा अस्याविना परत्र पठन सद् स्तुत्का शास्तुं प्रतिपद्यतां स्से

स्वधुतां प्रतिजानीति साधुजन्मास्यि अमुष्य पुत्रो अमुष्य पौत्रो अमुष्य प्रपौत्रो अमुष्यन्नासाधाचारश्चा
स्मीति चि त्रेवी पानि सिद्धिताचारःश्वास्मिन्संप्यकृवाव ह्यो वेद च्चियलोन तु वास्य एव सर्वेदि द्यागति गताः
एतस्मात् लेवलमनभीतवेदइ तितनोस्त्रिरूप द्वेष्यादिकं मेन मुक्त्वा शास्तुं शासितु अध्यापयतुधर्मो श्वा
प देहं प्रतिपद्य तदुपक्रमेता अयि रिवउवलन्नाति श्चिरम्यागच्छति॥ पंचधस्मा ते आति च्चिने वाग्रे मोक्षुवादित्
नृत त्प्रकारं व कृत्स्ना वश्य कर्तव्यतामनेनाहा॥ अतितिर्य्येहानप्यागच्छत्॥ अग्निरिवन्नज्वलन्नभ्यागच्छति
तस्मादसोनोजना दिभिरवश्यं सर्पयितव्यः॥ निराशस्तु गतोदृष्ट्वादहेदिति॥ इदानीं अतिथिलक्षणं तत्कृत्तद्
तदुपयोगिश्रोत्रीयलक्षणमाहा धर्मेण वेदानामेकैकांशाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति॥ विद्यार्थस्य योनियमः
सधर्मः तेन वेदानां यां कांचन शाखां रक्मधीत्य श्रोत्रियो भवति॥ पुरुषस्य हि प्रतिवेदमेकैका शाखा
ति॥ यापूर्वैः परिगृहीता स्वपनानशानाम्नासा प्रतिवेदस्व शाखं तामधीत्य श्रोत्रियो भवति न तु॥ प्रतिवेदमे
कैकामधीत्य श्रोत्रियो भवति॥ कंदिरोधातारोजो वेद्रिया कांचन रकामेव शाखामधीयानः श्रोत्रियं प्रासे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ठः। अतिथिलक्षणमाह। स्वधर्मं युक्तं कुटुंबिनम्यागच्छेन धर्मपुरस्कारेनान्नप्रयोजनः सोतिथिर्भवति। आ
आतिथिलक्षणमाह। स्वधर्मं युक्तं कुटुंबिनमभ्यागच्छ धर्मपुरस्कारेनान्नप्रयोजनः सोतिथिर्न भवति। आदित
य छंडोदृष्टव्यः। अतेसइ तिदर्शनात्। मव्येव्ये अलंडेणोपदेशात्। तद्रुपजीवनेन स्वजनोजनः सोतिथि
र्न भवति। आदितोपछंदोद्रष्टव्यः। अतेसइ ति दर्शनात्। म व्येवे अलंडेणोपदेशात्। तद्रुपजीवनेनरक्
त्रयोऽस्याप: श्रेयः स्वधर्मं युक्तं स्वधर्मनिरतं कुटुंबिनं भार्यासह वसतं गृहस्थमाश्रमात्‌यतरं निरासार्थं ॥१८॥
॥१८॥ मिदं तु यं । न हि तेपरमानान्नवंतिमिहोवोहितं अभ्यागच्छति न हि श्वागच्छतिधर्मपुरस्कारः। पावायाघर्ष
श्रियं लोधर्मतं पुरस्कारो नीतिधर्मपुरस्कारः। कामलप्पाधर्मंवनोजनः नान्नप्रयोजनः पर वं मृतरवं मतं
मुद्दिश्याणच्छेतिनाथे च्छयासो तिथिरिति। वोधायनस्तु श्रौतोदृष्टपूर्वं केवलमन्नानान्नप्रयोजनो वस्य
तिथिर्भवति। अथवा सर्ववर्णानां अन्नातसः कालेपयो प्राप्तः सर्वेषामतिथिनां श्रेष्ठातिथिर्भवति। तस्य
तुजावांशाति: स्वर्गश्च वंतस्मातिथेः तुआयां कृतायां कृतायांशांतिरूपद्याणमिहभवति। प्रेत्यच स्वर्गलाभात

मामिमुखोभ्यागमस्य वथाववः समेत्य तस्यासनमाहारयेत्। तमतिथिनमिमुखोभ्यागच्छेत्। अभ्यागमस्य यथा
वयः वयसानुरूपं प्रत्युत्थानामिवादनादिनीसमेयात्। संगच्छेत्। समेत्य च तस्यासनमाहारयेत्। शियादि
षि:। अमावेस्वयमाहरेत्। शक्तिविषये नावकुपादमासनंनभवतीत्येके। शक्तो सत्यां अवकुपादनासनंनदेय
मित्येके मन्यंते। स्वमतं च वकुपादमप्यनुमन्यंते। तस्य पादौ प्रक्षालयेत् शूद्रामिथु
कौ तु बहुपादमेवी पिगादिकमित्येके मन्यंते। स्वमतं च वकुपादम अनुमन्यंते। तस्यपादौ प्रक्षालयेत् शूद्रमिथु
नाविंत्येका। डो श्रृद्रौ तस्य पादौ प्रक्षालयेयातामित्येके मन्यंते दासवतरइदं। अयं विशेषः। अन्यतरोभिषेच
नेस्यातां। अभिषेचनं करकादिना जलावसेकः। तमेवः अर्यादितरः क्षालेनं। तस्योदकमाहारयेन्मन्मये इत्येके
मृन्मयेनपात्रेण तस्योदकमाहर्तव्यामित्येके मन्यंते। स्वपं तु तेजसेनानोदकमाहारयेदसमावृत्तेः। पदाः अ
समावृत्तोबुहवार्याबार्व प्रषितं स्वयमेव वातिथिरागच्छेति न तानासावुदकमाहारयेत्। नासावुदकमाहार
येत्। नासावुदकाहरणस्य प्रयोजकः। नास्मादुदकमाहर्तव्यामिति। अध्यसापनस्संस्सावृत्तिश्चाधिका
अध्यासमावृत्तेतिथो। अध्ययनसंवृत्तिश्चाधिकारतरस्यादतिथेः। अध्ययनस्सह तिश्यादनं। अध्ययनसं
अयं तासमावृत्तेतिथो। अध्ययनसंवृत्तिश्चाधिकारतरस्यादतिथेः। अध्ययनसमसहतिश्यादनं। अध्ययनसं

वृत्तिः पः प्रदेशः तस्मा गच्छति मतेन तस्य हविर्यं तं विकाले वक्तव्य इति। असिद्धे तु पाठे पूर्वे पदात् तस्य समो मकारस्य
वर्गांत्सो दीर्घः। सा च यच्चियात् तर्ये ये दुः सर्वे द्विर्द्विरे वरा द्धेनेति॥ तं तु पाद प्रक्षालनस्य समध्यपनस्य वा नेत
र मचि प्रियवचनेन सा वधेत। सा वर्धयेत। सा च यि च यि वाग आदि चिरं सेः प्रलदि मिश्च नक्षैरं तेनो द्विरपित
र्यपेता न च द्विः तु पाता। अपराह्णेन तिजे अन्यजल्प ... वपतिः अप्यं तत इत्यर्थः इति शाट्याद् एव मादि जितिरस्य रुचि अ
॥१४॥ व सथं दद्यात् परिशेयान् अनुयाम् उपस्तरणं तु परि पटः। तत्सहितम् उपधानम् उपस्तरणं च अभ्यो जनेषादयो ... ॥१४॥
घृतं वा एतस्य वर्दद्यात् इलिकानु पधानम् उपवर्हणं ... उपेक्षितं ते काले इति शाट्या दन्य दप्य पेक्षितं॥ अन्न संस्कर्तारं
माह्रूय ब्रीहीन् यवान् वा तदर्थं निर्वपेत्॥ यः पचेति तमन्न संस्कर्तारं माहूय तदर्थं नतिथ्यर्थं व्रीहीन् यवान् निर्वपेत्
थकृत्य दत्त्वा तान् अमु ष्मै पचेति ब्रीहिय वाः इहणं तु पलक्षणं। इदं तु तैः वैस्तु सर्वे घतिया तपस्यि ... इदं पूर्वोक्तं
जनकाले त्याहो न घृतान्पत्तान् अस्य वैहते तदं मृ पोरर्दाश्मिति॥ यावतो भोक्तारः। ताश्चात्रान् तुष्टेत् पृथक् पात्रे
षु कुर्यात्। सोऽयं संविभागः न ह्य पातान्नान्य वेदो ते॥ किं निदं भवः पर्यन्ते भवतीति विचारेदस्तु तिः॥ एवं तु भा

पायान्नित्ये तदुपेक्षितं नेच्छाद् सर्वा यं प्रयोग इति। एवम् एवास्य अतिथ्यर्थां न पच इदुरेत्ये वब्रुयात्। द्विषं द्विषतो वा
नान्नमास्ते भ्यो पाता। दोषेण वा मीमांसमानस्य मीमांसितस्य वायं स्वयं स्वयं द्विषन् नयतियो वा आत्मान
द्विष्टियेवा आत्मानं दोषेण मीमांसते आत्मनिस्तेपादिकं दोषं संभावयतियो वा दोषेण मीमांसितान पत्र लोकिका
दोषं संभावयति तस्मात्स्य सर्वस्यान्नं नाश्नीयात्। अन्नाशने हेतुः पाप्मानं हि स तस्य मक्ष्यतीति विज्ञायते यथ
वं विधस्यान्नम श्नाति स पाप्मानमेव मक्ष्यतीति विज्ञायते॥ षष्ठः स एष प्राजापत्यः कुटुम्बिनो यज्ञो नित्य प्रततः॥ सा
एषो निहितो मनुष्य यज्ञः प्राजापत्या प्रजापतिनाऽदृष्टः तद्देव सो वो। कुटुम्बिनो नित्य प्रततो यज्ञः। नाग्निष्टोमादिवत्
कादाचित्कः। तस्मान् नीसं पादयति। योतिथीनां जाठरोग्निस्स आहवनीयः। तत्र हि हूयते यं कुटुम्बिन्यद् हे अग्निरो पासा
नः स गार्हपत्यः। निसधाय्य सोता। यस्मिन् पच्यते इष्टो सोन्वाहार्य पचनः। दाक्षिणाग्निः तत्र घन्वाहार्यं पच्यते। कुटुं
पुष्टिं प्रजां पशून् इष्टापूर्तमिति गृहाणामश्नाति यः पूर्वोतिथेरश्नाति। योतिथये पूर्वमश्नाति स गृहाणां कुलस्य
वंचिकु गांदिकम श्नाति भक्षयति विनाशयति कुर्गन्त इदं माग्निहोत्रादि। पूर्तं स्मार्तं स्मार्तं कूपसरवातादिसन्येप्रति

द्वाः ॥ पयउपसेचनमन्नमाग्निष्टोमसंमितं सर्पिषोक्थ्यसंमितं मधुनातिरात्रसंमितं मांसेन द्वादशाहसंमितं उ
दकेन प्रजावृद्धिरायुष्यं च ॥ पयउपसेचनं पयस्पतदन्नं अग्निष्टोमतुल्यं ॥ सर्पिषा उक्थ्योपसिक्तमन्नं ते
प्रकारेणानुगम्यते ॥ मांसेनरसहृपदनामन्नं उदकेन दत्तेन प्रजावृद्धिर्भवति ॥ आयुष्यं उपसमन्नमपि वृ
द्धिरिति संबध्यते ॥ प्रिया अप्रियाश्चातिथयः स्वर्गलोकं गमयंतीति विज्ञायते ॥ प्रियाः प्रसिद्धाः ॥ अप्रिया उदा
॥१८॥ सीनाः ॥ द्विरिति संबध्यते ॥ प्रियाप्रियाप्रियाः ॥ अतिथयः स्वर्गलोकं गमयंतीति विज्ञायते ॥ प्रियाः प्रसिद्धाः अप्रिया १८॥
उदासीनाः ॥ द्विवतानि [illegible] सपत्नातमध्यंदिने सायमिति ददाति सवनान्येवतानि भवंति ॥ त्रिषु कार्ये
षु दीयमानानामन्नानां स्वयज्ञस्य प्रातः सवनादीनि त्रीणि भवंति ॥ तस्मात् सर्वेषु कालेषु दातव्यमिति ॥ यदनू
त्तिष्ठेदुदयस्यैव तत् ॥ यत्र गंतुमिच्छेत् तं अतिथिमनुत्तिष्ठति तदुदवस्यैव तदुदवसानीयस्येति ॥
ज्ञायेलोच्छ्वंतं नवटति [illegible] मनुराह्णमेव दद्यंते ॥ तत्राप्यर्थः नरदायस्त्रो स्वयति सादक्षिणा प्रशंसा ॥ पसा
स्वयति प्रशंसति सा प्राचेत्यो [illegible] यत्संसाधयति ते विह्वतमाः ॥ संसाधनमनुव्रजनं ॥ यदुपावर्त

ते सोवभृथः ॥ उपावर्तनमनुव्रज्यात्रत्याव्रजनं इति ब्राह्मणं ॥ इत्यस्य सर्वेण संबंधः ॥ राजानं चेदतिथिरभ्या
गच्छेत् श्रेयसमस्मै पूजामात्मनः कारयेत् ॥ राजानमतिथिः ॥ क्षत्रियो सावतिथयेभ्यागताय आत्मनोपि सका
शात् श्रेयसीं पूजां कारयेत् ॥ पुरोहितेनाहिताग्निं चेदतिथिरभ्यागच्छेत् स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् व्रा
त्य क्वावात्सीरिति व्रात्योदकमिति व्रात्य तर्पयंत्विति प्रद्याहिताग्निमुद्दिश्य अतिथिरभ्यागच्छेत् तमेनमतीत्यस्य
यजेवाभिमुखउपसर्पेत् ॥ अत्र स्वयमिति वचनात् अनाहिताग्नेरन्येन शिष्यादिना कारयेदपि न दुष्यति ॥
अभ्युपेत्यैव व्रात्य क्वावात्सीरिति ॥ केशाद्व्रजनः ॥ व्रतेस्यार्थं व्रात्यः ॥ सर्व व्रात्यइति पूजाभिधानं ॥ स
र्वे श्रांतात्यो कोपितवानेति ॥ व्रात्योदकमित्युदकदानं ॥ व्रात्य तर्पयंत्विति ॥ वस्त्रादिति स्तर्पयति ॥ अनुस्वार
सकारो ह्रस्वो दसौ ॥ त्रियापदेरात ॥ प्रतिमंत्रमिति शब्दः ॥ एतत्सर्वं पुकाळे पुकर्तव्यं ॥ पुराग्निहोत्रस्य होमात् उपांशु जपेत्
व्रात्यायथा ते मनः तथास्त्विति व्रात्य यथा ते वशस्तथास्त्विति व्रात्य यथा ते प्रियं तथास्त्विति व्रात्य तथास्त्विति
स यदिहोमकाले आगे वर्तेत तदनुरोधेन ॥ अवणाग्नेः पर्वेषु रादिर व्राव्रात्ययथा ते मनइत्यादिका

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द्धाः। पयउपसेवनमन्त्रमाग्निष्टोमसंमितं सर्पिषो वक्ष्यसंमितं मधुनातिरात्रसंमितं मांसेना द्वादशाहसंमितं उ
दकेन प्रजां च द्विरा पुरुषं वा। पयउपसेवनं पयस्यतदन्तं आग्निष्टोमतुल्यं। सर्पिषा उक्थ्यतुल्यं। पयसा चेन्मन्त्रं इति
प्रकरणात् गम्यते। मांसेन सह पदनामन्त्रं उदकेन दत्तेन प्रजा चैद्विर्भवति। आयुष्य उपसमस्तमपि द्व
द्विरिति संबध्यते। प्रियाप्रियाऽऽत्वातिथयः। स्वर्गलोकं गमयतीति विज्ञापते। प्रियाः प्रसिद्धाः। अप्रिया उदा
॥१८॥ सीनाः। द्विरिति संबध्यते। प्रियाप्रियाप्रियाऽऽत्वातिथयः। स्वर्गलोकं गमयंतीति विज्ञायते। प्रियाः प्रसिद्धाः। अप्रिया उदा दा॥
सीनाः। द्विवतानि ते द्वसाता। स पयसा तर्मध्यंदिने सायमिति द। दातिसवनान्येव तानि भवंति। त्रिषु काले
षुदीयमानान्यन्तानि त्वयज्ञस्य प्रातःसवनादीनि ज्योतिर्भवंति। तस्मात् सर्वेषु कालेषु दातव्यमिति। यदन्न
ते एव युदयस्य नैवसत्रायत्र गंतु मतिष्ठं तेऽतिथिमतं तिष्ठति तदुदवस्य सेवनं उदवस्य स्यतस्येति॥
ज्ञायेलोच्छदं न वटति केवलं मनुराद्यमेव द गंति। तत्राप्यर्थं नरदेवाय स्मो स्वयति सा दक्षिणा प्रशंसा। पसा
स्वयति प्रशंसति सा प्राचेत्सी सादक्षिणा। यस्संसाधयति तेविस्तुनमाः। संसाध नमनु व्रजनं। यदुपावर्त

तेसो यन्त्रथाः उपावर्तनमनुव्रज्य प्रत्याव्रजनं इति ब्राह्मणं। इत्यस्य सर्वेणासंबंधः। राजा नेदं दतिथिरभ्या
गछेत् सीमस्मै प्रजामात्मनः कारयेत्। राजा अतिथिः। इत्रिपोसा वतिथयेऽभ्यागताय आत्मनो विसका
शात् श्रेयसी पूजां कारयेत्। पुरोहितेना आहिताग्निवेदतिथिरभ्यागछेत् स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् व्रा
त्य क्वेवात्सीरिति व्रात्योदकमिति व्रात्यतर्पयंत्विति प्रद्याहिताग्निमुद्दिश्य अतिथिरभ्यागछेत् तमेनमतीं स्व
यमेवाभिमुखं उपसर्पेत्। अत्र स्वयामिति वचनात् अनाहिताग्नेरन्येन शिष्यादिना कारयेत्रापि नदुष्यति।
अभ्युवेत्येव नातः। व्रात्य क्वावात्सीरिति। कशातउत्तरः। वृतेसाधु व्रात्यः। सत्व व्रात्य इति प्रजाभिधानेषु प
ठ्यंते। अत्र अपि तवोनेति। व्रात्योदकमित्युदकदानं। व्रात्यतर्पयंत्विति। वरस्य आदितिस्तर्पयति अनुस्वार
सकारो छांदसौ त्रियाश्च दाता। प्रतिमंत्रमिति शेषः। एतत्सर्वं पुरोकाले पुकर्तव्यं॥ पुरा अग्निहोत्रस्य होमात् उपांशु जपेत्।
व्रात्य यथा ते मनः तथा स्त्विति व्रात्य यथा ते वशस्तथास्त्विति व्रात्य यथा ते प्रियं तथास्त्विति निमस्तथास्त्विति
स्य यदि होमकाले आगे वर्तेत तदनुरोहो मान्तो श्रवणा सर्वेषु रादिर व्रा व्रात्य यथा ते मन इत्यादिक

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तमंत्रानानुयाजेष्वजपेत्। ब्रूयात्। तत्र प्रतिमंत्रा निशाद्द्वयं योगात्। अथ यदे दीक्षितु तां विकल्प्या समुत्सय
स्य न्यो अत्राध्वर्युर्यजमानो वा योहोता स जपेत्। ततो जुहुयात्। यस्तो द्रतेद्रतेद्रति पिर न्याग छे
रखवपनेनमन्युदेत्यवुपात्। जामातिन्डजमाना एषमीत्यतिम्रद्देन ऋतजं अनतिस्तद्रखेजुहुयात्। ही
यञ्जो हुते जुगमा हुउ हुते ह्रितिवद्वचनेसम्पावसथ्यापेक्षायस्यतुत्रयोग्नयः तस्माद्धुतेद्वित्येनेनसा
११७ मानोपिक्रस्यात्। होममात्रे घापिभवति। तनाह यनीयहोमानेहुते अतिथावागतेपि हिजुहोनोनभपतरं ११७
ति तस्य मात्लो विधिर्धवत्यवकः पुनरसोस्वसमेनमन्युदेत्यवजुयात्। श्रात्यातिस्टजाति अनुजानी हिहो
ष्यामीतिजुहोती तिजुहुकृत्येत्यतिसृजेत अति द्देन होतव्यं यदि पुनरनतिसृष्टो न जुहोति जुहुयात्।
तस्य दोषमाथर्वणिका नां ब्राह्मणं वाक्यमाहु तादिदनधव लपेउतं अनेनपदं स्वयं हो तानिध्रत स्वरा
ये ददति यो न्यासदद्यादिवोक्तो कानपिजयतिद्वितीयया तरिक्षा तीयया दिव्यान्चतुर्थ्या परावतो लो
कानपारिमिता मिप्रपरिमितां लोकानयमयतीति विज्ञायते॥ यद्येकां रात्रिमतिथौ गृहे वासयति सेय

टत्त्येव्याभवां लोकान मि जयति द्वितीयया तरिक्षं तृतीयया दिव्यान्चतुर्थ्या परावतः सुरवस्परर
ममा त्राएपुलो यं पुता जयमि जयति अपरिमिता मिरपरीमितं लोकानमि जयती ति विज्ञायते। आज तोम वते
अमरान्यदेतेश्वे दातिपिबु आग छे द्वासनमुक न मन्त्रे दयाव दहामीत्येव दधात्। एवमस्यसमृद्ध
मवति। विद्याद्दिनिरामितोसमुद्दे ता सचे दतिथिरतिक्रा पोला आग छे तात दीतक्षेमेन मननादि कथो त्रिया
यद्दामौ त्येव मनना सिसंसोर घाता दच्चं दुदतो स्यतां दीनं सम्बन्धं नवतेश्रोत्राये वद त्रेन वती ति पिउते
ती। पउलः॥ यते सूत्रीयसंयस्पो दतिथिननेप्रत्युत्तिष्ठे त्यसवरोहेद्धापुरस्ता छेदति वा दितः। येनटहस्येना
तिथिः सृता वसथस्यात्। सृतावासः दत्तावासस्यात्। द्वितीयया त्येतोरिक्यानित्यादि वचनातसहितिवा
दिश्च हमुतं प्रतिनप्रत्युत्तिष्ठेतानाप्यासनात्प्रत्यवरोहेत्। सवेत्तम्निमहनिरूर्वमेवाभिवादेतः अनभिवा
दितो भिवादयप्रत्युत्तिष्ठेत प्रत्यवरोहेद्वेसेव मोस्यतिथिनां स्यात्। अतिथिन्यारेभोजयेद्विसेवयिद्ध
वचनमिदं प्रत्सादाधमन्त्रदृतमतिथयेतनज्ञीतेत्येव मयर्थनरसा दष्ट्रं जीतान वशोध्रत्येतिथिम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आगतिभ्यो अतिथिभ्यो यथा नवे चिरगते वा गेहमुपेते तत आगत्याद्य वे[illegible] स्नान मोऽस्य इति मधुः सपादं तु
नघः सपादयितुमशक्य वाद्र तेषु ट हस्त्रष्टासाम मार्थमतिरूपमन्त्रं पावयेत् आमाननुद्दिश्य आपि
रूपमन्त्रस्वाद्गु वृत्तादिना पावयेत् गोमधुपर्कार्हो वेदाध्यायः स्त्रीगस्य वेदस्य [illegible]ता वेदाध्याय मा
तापि मधुपर्क महति गा च दक्षिणां आचार्यरूपि वेदस्नातकोपनयनीयमंतु ते। अन्ये हाध्याय अध्याया
पाद्य योगे मधुपर्काहार्यः। अपतप्य वत्सायते एव देशान्था द्येन स्वयं व्यं गावो पर्येन [illegible] तेषां मन्त्रैरोत १ग
रात्रौ विशेषः उत्ता [illegible] दृग नु वृया आचार्यायर्त्विक् श्वशुरापरात इति परिसंख्या सदा दृप ति द्याणे
मधुपर्कं श्वयेतलत्र [illegible] आख्यातं गोरव दक्षिणा च यचि वा विधियते कोन्योन स्यपवृद्दसोह [illegible] मन्त्रसम
[illegible] मधुपर्के दत्तो वा न धुसत्व दम्टयोतस्यानुवादो यमुत्तरवि बडुयाः अनीवर्दे क [illegible] नोरना
[illegible] दकेसापि देयम यस्यमृ नित्ये नित्यं प्रवर्त्तते मधुसंसर्ग यहणात्। वेदाध्याय इत्यत्र विवक्षित
वेदमाह। पतेंगो वेदः त्रिगुरो गर्क्को येन गृह्यत इति। कानि तान्यंगानीत्याह शीक्षा कल्पो व्याकरणं ज्योतिषां निरु

क्तं शिक्षा छंदो विचितिरिति। छंदो वेदं नवत्प्रथति प्रतिशाखं शाख्यों नरा ध्विसेन न्यायेन ख प्रा शेन वाग क [illegible] लोपे
चोपेत नस्य कर्मला प्रयोग ल्यन योरुपस्कुरत इति छंदः। कल्प्यः कल्पः सूत्राणि व्याकरणं अर्थ विशेषज्ञाः [illegible]
मन्वाचक्षणं पदपदार्थ प्रतिपादनेन वेदस्योपकार का वेद्या स्छंनं सर यादीनिज्योतिष्यादिशस्मिन्हते
शास्त्रे ज्योतिशं आदित्य स्यावेदन कर्त्तव्याता दर्श्यमनो नोपयोगिन मनुष्ठापयोगिनेस काल विशेषं ज्ञातुमशु
सरं उपकारकं निरुक्तं मपि ल्य कूरला सेव कास्छं शीक्षा वर्णानां स्थानप्रयत्नादि [illegible] स्वर काले कर्मादि [illegible] नेना
[illegible] मुच्चारणप्रकार तां वक्ष्यति। दशोदराविचां दादिदीर्घांगाव [illegible] ादिति छंदा [illegible] यया विवियते विकि[illegible]
यं ते स्यां छंदो विचितिः पुत्रा पूांगानि। अंगसंस्त वादेग चेमुखं व्याकरणं स्मृतं तस्य ज्योतिसं नेत्रमुच्यते निरुक्तं श्रोत्र
प्रे मुदि शं छंदसां विचितिपदेशितां [illegible] णं तु वेदस्य ह स्तो कल्पः प्रवक्ष्यते इति उपकार प्रशीक्षानन्तर प्रकारः। अत्र चोद
पति स शब्दार्थी रंसणां तु नानुकर्मणां समाभौ वेदशाद् [illegible] संख्या विज्ञाते विद्या शब्दार्थतः [illegible] तेन गत्य
क्षादि प्रमाणगोचरं वेतरत प्रत्यक्षादि प्रमाणगोचरं नपातानि शब्दार्थीरं भणानि कर्मीत्तो वेदिका मायाणं आसे भि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

क्रोन्नादिनिमित्तेषां समाम्नायंप्रदेशः तस्य समाम्नातोऽस्य कांतां येथ ज्ञानेन समाप्त तदुष्ठानपर्यंतोऽवं
त्तिनत्रवेदेशाद्दोवर्त्तते पिद्रंपतिधर्मविदस्यनेनेति वाधमर्मिति नचमंत्रब्राह्मणमात्रेणानुष्ठानपर्यंत उपदेशोऽस्ति
वर्ति। किंतु कल्पसूत्रैरपि सहा ततश्च तेषामपि वेदस्वरूपत्वानुप्रवेशात् पैवांगात्। तत्रषट्संख्या विप्रतिपि
ङ्केतिपरिहरति अंगानां हि प्रधाने व्यपदेशइति न्यायविस्तमयः अंगान्येव कल्पसूत्राणि न वेदस्वरूपाणि पौरुषेयत्व
॥११५॥ स्मरणात्। कृतिमयान्येव हि तेषु ब्राह्मणवाक्यानि भूयिष्ठानि स्ववाक्यानि अंगानां च हि तेषां प्रधानत्वाद्विहिश ॥११५॥
ष्टोञ्छंदो वेदो ब्राह्मणमित्यादि व्यपदेशो न स्यादय इति नायं विदोऽस्ति ङ्गोतः। तावि मोपर्वणः सिद्धा तो कल्पसूत्रां
धिकरणे स्पष्टं तद्धात्वोर्यन्त्रं तेन मंत्रब्राह्मणमात्रेपूर्णत्वपदेशमिति नैष्ठ्यस्थाणोर परा धः यदेन मंधानमश्यत्ति
रूपापराधः संभवति अतो गंतुं भवानाचर्षे कल्पसूत्रकारणमियं प्रयोगकल्पना उच्यते ति। प्रायोपचेहिता
अंमंत्रब्राह्मणाभ्यामिति चेन्नेत्यः नान्यगतिः एवं सति भवान पियतता। तादृशा इष्टामिति। ततो मंत्रब्राह्मणाभ्यामे
मेव पूर्णमनभ्यास्यइति। अतिथिनिराकृत्य पत्रगते भोजने स्मरेत्। ततो विरमो यो न स्पृश्योऽपि तेयथा मनस्यं

तर्पयित्वा संसाधयेत्। अतिथिमागतं केनचित्प्रकारेण निराकृत्य भोजनेऽप्रवृत्तोपक्रान्ते पदवः को प्राप्ते भोज
ने स्मरेत्। विडमयासनिराकृत इतिने त्रैव भोजनाद्विरम्य ततस्मिन्नहन्युपोष्य परेद्युः स्तमन्विष्य यथामनसंत
र्पं छं तर्पयित्वा संसाधयेत्। गच्छंतमनुव्रजेत्। अच्चंत इत्याह। यानेवंतमायानात्। से वेदतिथियानमानमवृत्तिं
मातस्यारोहणादनुव्रजेत्। यावयानं चाव्रजानियावदितरः इतरो यानं रहितः सयावंन्नानुजानियात्। गच्छेतं
तावदनुव्रजेत्। अप्रतीमायांसी मोनिवर्त्तेत। यदि तस्याम्यरनया अनुज्ञायां प्रतिनानुध्येन जायते तं तं स्त्री
प्राह्यायां ततो निवर्तेत। प्रतेदीर्घकांदसः सर्वाचैरवदेवे भागिनः कुर्वीत। अश्ववाडलिप्यः॥ वैश्वदेवे भोजनार्थ
मुपस्थितान् सार्वानिव भागिनः कुर्वीत। आश्ववाटल्येभ्यः अंत्यविघाचाण्डप्रयोगः तेभ्योपि किंचिद्देयं। तथाश्मश्रु
श्वनांच पतितानां च श्वपचपापरोगिणां। वायसानां कृमिणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवीति। नानर्हद्भ्यो दद्यादित्येकोऽयं
नर्हद्भ्यो वाऽडालादिभ्यो न दद्यादित्येके। न न्यस्तेत चांदाने अभ्युदयः अदाने धर्मप्रत्यवायः उपेतः स्त्रीणामनु
तस्य चोच्छिष्टं न भुंजीत। एवं सति श्यामाद्नेत स्तोच्छिष्टं भुंजानस्य न दोषस्यात्। एवं तर्हि उपेत अताद्युतदोरधि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कोन्नादि निति मंः समाम्नाय उपदेशः तस्य समाम्नो सकान्तांशेथ जाने न समाप्तानुष्ठानपर्यन्तो भव
ति तत्र वेदशब्दो वर्तते चि द्वयं तिधर्म कि देत्यनेनेति वाथ र्ममिति न च मंत्र ब्राह्मणमात्रेणानुष्ठानपर्यंत उपदेशो भ
वति। किंतु कल्पसूत्रैरपि सह। तत्तच्चतेषामपि वेदस्वरूप एवानुपदेशाताः पर्ववागात्। तत्रयत् सरल्याविप्रतिपि
द्धेतिपरिहरति अंगानां हि प्रधाने व्यपदेश इति न्याय विसमयः अंगान्येव कल्पसूत्राणि न वेदस्वरूपाणि पौरुषेयत्व
॥१४॥ स्मरणात्। अतिमया न्येवहि तेषु ब्राह्मणवाक्यानि भूयिष्ठानि स च वाक्यानि अंगानां च हि तेषां प्रधानवाविहिश ॥१४॥
ष्टोच्छेदो वेदो ब्राह्मणमित्यादि पि व्यपदेशो न न्याय्य इति नायं विदोसिद्धांतः तावि मो पूर्वं ...सिद्धांतो कल्पसूत्रा
धिकरणेस्यष्ट तं दृष्टव्यो यत्र तेनमंत्रब्राह्मणमात्रे पूर्ण उपदेशमिति नैवस्वाणेरपराधः पदेन मंधानमस्यति
स्वापराधः सम्भवति अतो गतुर्भवानाच कल्पसूत्रकाराणामियं प्रयोग कल्पना। उन्नुस्यति। प्रायो पच्छं हिता
भां मंत्र ब्राह्मणाभ्यामिति कुतेष्यः नान्यगतिः एवं सति भवानपि च ततां। तादृशाइपामिति। ततो मंत्र ब्राह्मणाभ्यां
मेव पूर्णमनभाश्य इति। अतिथि निराकृत्यपत्रगते भो जनेस्मरेत्। ततो विरस्यो ...श्रोत्रे यथा मनस्यं

तर्पयित्वा संसाधयेत्। अतिथिमागतं केनचित्प्रकारेण निराकृत्य भोजनेप्रवृत्तो पत्रगतेपदवर्ज्यो प्राप्ते भोज
ने स्मरेत्। विड्मया स निराकृतः। इति तत्रैव भोजनाद्विरम्य तस्मिन्न हन्यपोष्य परेद्युस्तम न्विष्य यथामनसंप
थेच्छं तर्पयित्वा संसाधयेत्। गच्छंतमनुव्रजेत्। अप्रच्छन इत्याह। यानवंतमायानात्। संवेदतिथिर्यानवान्भवतित
मा तस्यारोहणादनुव्रजेत्। याबधात्यानुजानियादितरः। इतरो यानरहितः सयावत्तानुजानियात्तंगच्छेत्तं
तावदनुव्रजेत। अप्रतीमायां सीमांनिवर्तेत। यदि तस्यान्यरनया अनुज्ञायां प्रतिना बुध्येन्नापतेतंनंस्वा
मायामायां ततो निवर्तेत प्रतेदीर्घकालं दसः सर्वविवेश्वदेवभागिनः कोवी ताः श्वचांडालिभ्यः॥ वैश्वदेवे भोजनाधा
नुपस्थितान् सार्वान् वैश्वभागिनः कुर्वति। आरवचांडलेभ्यः अति विघावाडः प्रयोगः तेभ्योपि किंचिद्देयं। तथा च मनुः
स्तु नो च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम्। वयसां च कृमिणां च शनवैर्निर्वपेद्भुवि। नानर्हद्भ्यो दद्यादित्येके न
नर्हेभ्यो चांडालादिभ्यो न दद्यादित्येके मन्यंते। तत्रादाने अभ्युदयः अप्रदाने धनप्रत्यवायः उपेतः स्त्रीणामनु
तस्यचोच्छिष्टं न नुजितात्। एवं सति समादत्तस्योच्छिष्टं भुंजानानस्य न दोषस्यात्। एवं तर्हि उपेतः अतः कृतदारायं

श्वस्त्रीणामनुपेतस्यचोच्छिष्टं न तु जितः॥ २ वसतिसमावृत्तस्योच्छिष्टं तु आनस्य न दोषस्मात् ॥ २ ॥ एवं तर्हि नुपेति
त=स्यांताहे तदारो च तदार अव स्त्रीणामनुपेतस्यचोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥ एवमप्युपेतस्यपस्य वेस्य विदंपि पदु
च्छिष्टं वर्ज्यो जनेन दोषस्मार ॥ अपितुर्ध्येवस्य भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यमित्येतन्नियमार्थं भविष्यति ॥ पितुरेव भ्रातु
रेवेतिधेवं सत्रमेवेदमनर्थकं तस्मादेव नियमात्=अस्पत्र प्रसंगः एवं तर्हि प्रयोजनं यदा पितृ ज्येष्ठः पुत्रस्त
प्रायश्चित्तं चो चतो पुनः यनः तदा तं प्रति पितरनुपेतस्योच्छिष्टं प्रतिषिध्यते र वर्ज्येद्वादि दृष्टं भ्यार तदपिना
१८० स्तिप्रयोजनं न तेहि धर्मविरक्ष्याव भोज्यमितितेवा तस्यागमननमित्या देय तथा स्त्रीणां मिलेत त॥ किमर्थं मातु
स्ति प्रयोजनं न तेहि धर्मविरक्ष्याव भोज्यमितितेवा... २०
र च्छिष्टप्रतिषेधार्थं दंप्रसंगः मातरि=स्मा चार्यवकुश्रुषेतिवचनात् ॥ परुच्छिष्टप्राश्नाति ह विरच्छिष्टमेव न ततरुत्या
जार्यो च्छिष्टस्यह विद्धेन संस्त वाद्येवमपि पितुर्ज्येष्ठस्य वेत्यत्र पितुर्ग्रहणादेव सिद्धं तस्मात्पुविज्जनपदे तु भार्य
या=अनुपेतेन नचस्तह भोजनमाचरं तीति तथा ह बोधायनः यानि दक्षिणात्त स्तस्मानि भारव्यास्यामा पथ्ये त वं नुपेतेन
भोजनं स्त्रिया सह भोजनमितितेरपदुराचार समनेन प्रतिपाद्यते ॥ सर्वाण्युदक पूर्वाणि दानानि ॥ पूर्वाणीतिव

चनात् भिक्षाप्युदकपूर्वमेव देया ॥ यथा श्रुतिर्हि दूरेयत्न कर्मणि यानि दानानि=दक्षिणादीनां तानि यथा ॥ इत्यवनोदकपू
र्वाणि पेनित्य मन्त्रिकास्ते षामनुपरोधेन संविभागे विहिताये निगमगानं काल क्रमा कर्मकरादयः तेमुक्तोधोय
थानय वति तथा वैश्वदेवांतआगतेभ्यः संविभागः कर्तव्यः काममात्मानं भार्यां पुत्रं वो परुध्यान्नत्वेव दासक
र्म करं दासो भृत्यापः कर्म करोति स दास कर्मकरः तमात्मायुपरोधेनापि नोपरुध्यात् किंतु नरागतार्थं तमुपरुध्या
दिति तथा चात्मनो नुपरोधं कुर्यात् यथा कर्मसु समर्थः स्यात् ॥ कर्मसु=अपि हो वा दिषु=अार्जनेवयथास्वयं समर्थो
भवति तथा=आत्मानं नोपरुध्यात् कुटुंबी अथाप्युदाहरंति ॥=अष्टे ग्रासं मुने भक्षा षोडशारण्यवासिनः
द्वात्रिंशं गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः=आहिताग्निरनड्वांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः=अश्नंत एव सिध्यंति नैषां
सिद्धिरनश्नतामिति ॥=अथैतस्मिन्नात्मानं नोपरुध्यादिति विषये श्लोकमुदाहरंति ॥ मुनसंन्यासिनो भक्षाः=अष्टे
ग्रासा अस्याविकुरूणा=अरण्यवासि वानप्रस्थः तस्य षोडश द्वात्रिंशत प्रथमार्थे द्वितीया द्वात्रिंशत् ग्रासा गृह
स्थस्याध्याचक्षः ब्रह्मचारिणस्तु विद्यार्थस्य नैष्ठिकस्य च ग्रासनियमो नास्ति द्वितीय श्लोके ताहिताग्निविषये कात्र

चोर्भ्यर्जनमित्ययमपि नियमो नास्तीति प्रतिपाद्यते। अनुदुत्त्यग्रहणं दृष्टार्थं ब्रह्मचारिग्रहणं दृष्टार्थेरोऽपि तिस्वका
र्यसमाश्रवं ति। द्वितियप्रश्नेस्य तुर्थः पटलः॥ भिक्षणं तेभिक्षमाचार्यो विवाहो यज्ञोमी तापि वुभूर्षास्वर्हतस्थनि
यमविलोपः। भिक्षा लंयावतं वेद आचार्यो दद्यादिति मित्तं तु बुभुषानं तु भिक्षा। अर्हतो विद्यादिमतो ऽग्निहोत्रादे
नियमे योग्यस्यार्थाभावेन लोपः तत्र गुणासमीक्ष्य यथाशक्ति देयं॥ तत्रैवंभूते भिक्षणपावकश्रुतवृत्तादिका
॥२१॥ नुगुणान्स्वमिक्षमान्दृष्टान्नरूपमवश्यं देयं अदाने प्रत्यवेयात्। गोतमस्तु निमित्तान्तरमप्याह गुर्वर्थनि ॥२१॥
वेशौषधार्थं वृत्तिक्षीणं यक्ष्यमाणाध्ययनाध्वसंयोगवैश्वजितेषु द्रव्यसंविभागो बहिर्वेदि भिक्षमाणेषु
ताम्नमितरेष्विति। विश्वजितो विश्वजिद्यागस्य कर्तारस्सर्वस्वदक्षिणाः इंद्रियप्रीत्यर्थस्य तु भिक्षणमनिमित्तं न
तदाद्रियेत। इंद्रियद्वारा आत्मनः प्रीतिरिंद्रियप्रीतिः तामर्थयमानो यो भिक्षते तस्य कुवंदनादितन्मुखस्वात्स्या
तद्भिक्षणं नियमेनादानस्य निमित्तं न भवति। तस्मात्तु लदा द्वियते। अदानेपि न प्रत्यवायः। विवाहो विद्वेती
योनेनिमित्तं। सत्सां प्रथमायां धर्मप्रजासंपन्नायां तदर्थमिदं वचनं अन्यत्र स्वभावा ...स्य वर्णब्राह्म

णस्य। अध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं दानं प्रतिग्रहणं दायाद्यं सिलोंछः सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठानमित्युक्तं तेनैते
पी स्वधर्माः इत्युक्ते पुत्रादिभ्यो दीयत इति दायः तमादत्त इति दायादः। तस्य भावो दायाद्यं दायस्वीकारः क्षेत्रा
दिषु पतितानि मंजरीभूतानि तत्तच्छ्रुतानि वा धान्यानि सिलशब्दस्यार्थः। तेषु उंछनमंगुलिभिर्न नरेके वा उंछा
न सिलोंछः एतान्यध्ययनादीनि अपि ब्राह्मणस्य स्वकर्म तेषु यज्ञदाध्ययनानि ... जातिमात्रेण कर्त्तव्यतया
नियम्यंते। इतराण्यर्थितया। द्रव्यार्जने प्रवृत्तस्य उपायांतरनिवृत्त्यर्थानुपदिश्यंते। अध्यापनादिभिरेव द्रव्य
मार्जयेत्। न चौर्यादिभिरिति। अन्यथापरिगृहितं। यद्यप्यन्येनाप्यपरिगृहीतं आरण्यमूलफलादि तेनापि जीवे
दिति प्रकरणाद्गम्यते येतेन विनिधिर्व्याख्यातो। एतान्येव क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीति परिहा
प्यदंडयुद्धादिकं निरताः क्षत्रियस्यापि स्वकर्म अध्यापनादीनि त्रीणि वर्जयित्वा दंडउल्लंघ्य युद्धादि वैक्षत्रि
यस्य क्षत्रियहेऽस्य दंडयुद्धवर्जं कृषिगोरक्षवाणिज्याधिकं। गोरक्षं गवां रक्षणं। भावे ण्यत्प्रत्ययः वाणि
ज्यभावे वाणिज्या क्रयविक्रयव्यवहारः कुसीदं वृद्ध्यर्थं ... इति बहुत्वमितिपतत्प्रत्ययः। नानेवानमृचिजं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वृत्तिनि नपणमानं सांगस्य वेदस्याध्येता ब्रह्मारः कानूचानः नतादृशमृत्विजं वृणीते नाध्येतावेदं यमिति वा
भाषमाणं अपाध्योनधियानैः अनधितवेदं न याजयेत् तदानीमपेक्षितमंत्रं यथाशक्तिवाचयेन्नाद्गति
स्य युद्धस्वकर्मे स्मृता तच्चयथेक्तं न्यमित्याह। युद्धे तद्योगा यथायोपायमुपदिशन्ति तथा प्रतिपद्येत। यु
द्धविषये तथा प्रतिपद्येत॥ यथातद्योगानुपायमुपदिशन्ति ते स्मिन्युद्धकर्मणि युद्धशास्त्रे वा येषाम
भियोगः ते तद्योगाः। न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशप्रांजलिपराङ्मुखरूपं नामायोधे परिवर्जयेत् न्यस्तायुधः त्यक्ता
युधः प्रकीर्णकेशः केशानपि नियंतुमक्षमः प्रांजलिः कृतांजलिः पराङ्मुखः सर्वरते... नायेन
तं युद्धे वधदार्याः स तोगर्हितेपरिगणनादन्येषां वधेन दोषः तथा वगो तमः। न दोषो हिंसायामाहवे इति न्यस्ता
युद्धं प्रकीर्णकेश इति विसर्जनीयं केचित्पठंति। सोपपाठः पराङ्मुखवर्त इति ढकारं छांदसः शास्त्रैरधिगतानामादि
... संस्का
द्रियदोर्बल्याद्विप्रतिपन्नानां शास्त्रानिर्वेषमुपदिशेत्। यथा कर्मयथोक्तं यथाशास्त्रं गर्भाधानादिभिः संस्का
रैः संस्कृताः शास्त्रैरधिगताः अधिकृताः तेषामिंद्रियदौर्बल्यात् अजितेंद्रियत्वात् विप्रतिपन्नानां स्वकर्मस्वना

नानियिद्धे... प्रवृत्तानां शास्ताशासिता आचार्यादिभिर्निर्वेशं प्रायश्चित्तमुपदिशेत्। यथा वृत्तं तद्रूपयथोक्तं
मेशास्त्रेषु तस्य वेदशास्त्रमिति वेत्तैर ब्राह्मणं गमयेत्। तस्य वेद्धा सितुः शास्त्रं शासनमति वेत्तैरेवानं तत्रतिष्ठेयुः संस्का
ज्ञानं गमयेत् एवमशोवृरो ती तिराजा पुरोहितं धर्माद्येऽशाले॥ सराजा धर्मशास्त्रे अर्थशास्त्रे पुरुष्टशाले पुरोहि
तंगमयेत्। विनियतामस्यावृत्तिसर्वब्राह्मणान्नियुज्यात्। सपुरोहितः ब्राह्मणश्चोदति क्रमकारिणः प्रापिताः तान्नि
युञ्ज्यात् अनुरूपेषु प्रायश्चित्तेषु नियुञ्जीत अप्ययदितेतत्रापिन तिष्ठेयुः तदा विकृतं अमित्याह। बलविशेषण
वधदास्यवा। जनियमेरूपशोषयेत्। ततस्तान्नियमैर्ब्रतोपवासादिभिरुपशोषयेत्। यावत्तेमन्येरन्न्वरेमप्राय
श्चित्तमितिये ब्राह्मणविषयं नेतरेवाह। ... तरेषां वर्णानां प्राणविप्रयोगात्समवेत्य तेषां कर्मात्तिराजादं
डं प्रणयेत्। इतरेषां ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां वर्णानां राजपुरोहितानां दंडं स्वयमेव प्रणयेत्। तेषां कर्मात्तिसमवेक्ष्य
तदनुरूपमोऽन्यमाणवियोगात्। अपि विधावाकारः न चसंदेहेदंडं कुर्यात्। अपराधसंदेहे दंडं कुर्यात्। अपरा
धसंदेहे राजा दंडं कुर्यात्। विजे विदितं विदित्वा दैवप्रश्नेभ्यो राजदंडाय प्रतिपद्येत। ओदोवप्रश्नेभ्यसादि

अस्नादिभिः शपथांतैः सुविदितं यथा भवति तथा विविच्य निरूप्य राजा दंडाय प्रतिपद्येत अनुक्रमेताएवं कु
र्वतः पालनमाह एवं वृत्तो राजा उभौ लोकाववाप्नोति ॥ एवं वृत्तस्य सद्ये वृत्ते अत्र मनुः अदंड्यान्दंडयन्रा
जा दंड्यांश्चैवाप्यदंडयन् अयशो महदाप्नोति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयत इति गच्छतां च पथि समवाये केन कस्मै पंथा
देय इत्याह राज्ञः पंथा देयः स्नातकस्य ब्राह्मणस्य नेत्रत स्यैव राज्ञा पंथा देय इति। यानस्य भाराभिहतस्य आतुर
स्य स्त्रियाः इति सर्वैर्दातव्यः यानं शकटादि भाराभिहतः भाराक्रांतः आतुरो व्याधितः स्त्रियाः कोपि एतेभ्यः सर्वै ॥२३॥
॥२३॥ रेव वर्णैः पंथा दातव्यः इति शब्दः स्थविरबालकृशादिभ्यः अवर्णत्वाय सांचेतरैर्वर्णैः। वर्णानां ज्येष्ठानुक्रमेण
सः तेषां चेतरैः पथः स्नातके वर्णे वा ह्येष दातव्यः। अशिष्टपतितमत्तोन्मत्तानां मान्यत्वस्य यस्य नार्थेन सर्वैरेव दा
तव्यः॥ अशिष्टो मूर्खः अन्ये प्रसिद्धाः एतेषां सर्वैरेव सजातीयैः ... वर्णैः वा ह्येष दातव्यः अन्ये मान्यत्व
यन मात्राणं तेन प्रयोजनेन तदर्थं न स्पृष्टार्थं नित्यर्थः अत्र कौटील्येन देयस्य पथः प्रमाणमुक्तं पंचारत्नि
रथपथः चत्वारो हस्तपथः द्वौ द्वौ क्षुद्रपशुमनुष्याणामिति। धर्मपरिसर्पया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते जा

तिपरिवृत्तौ धर्मपरिचर्यया स्वधर्मानुष्ठानेन जघन्यो वर्णः शूद्रादिः पूर्वं पूर्वं वैश्यादिकमापद्याने प्राप्नोति जाति
परिवृत्तौ जन्मपरिवर्तने शूद्रो वैश्यो जायते तत्रापि स्वधर्मनिष्ठः क्षत्रियो जायते तत्रापि स्वधर्मनिष्ठः ब्राह्मण
इति एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि द्रष्टव्यं। अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ पूर्ववर्ण
गतं महापातकव्यतिरिक्ताधर्मानुष्ठानविषयमेतत् महापातकेषु स्तेनो अपि शस्त्रहत्यादिना नीयजातिप्राप्तेस्त
स्तत्त्वात् धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत। ... तेषु गार्हस्थ्येषु स्मृतेषु ... वर्मसु श्रद्धाशक्तिश्च धर्मसंपत्तिः पुत्रव
त्त्वं प्रजासंपत्तिः एवं च तेदारस्यतिना न्यां दारान् इति प्रयुक्तं तत् अन्यां भार्यां कुर्वीत नो हेतुः अन्यतराभावे कार्या प्रागग्न्या
धेयात् धर्मप्रजयोरन्यतरस्याभावे कार्या ऊढा स्यात् तत्रापि प्रागग्न्याधेयात् नोर्ध्वं साधानात् एतदर्थं ...
भयसंपत्तौ न कार्येत्यस्याशस्य प्राप्तत्वात् पूर्वं दारान्यतराभावेपि कार्यात् दाकाशं का उभयप्रभावे कार्येति आग
म्न्यापेयादित्यत्र हेतुः आधाने हि सति केवलं संपद्यते ... कामेन रंग ... तस्मात् आधानेहि सति ... विषमा
साहानि नाकर्मपि संबध्यते अधिचित्य नैकैः एषामस्ति होतारीनामेन दाधान संगमुपकारयते अन्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दारेसतीतिवचनात्तन्नतेनतस्मिन्प्राग्वर्ध्याधानात्सत्यामपिपुत्रसंपन्नोधर्मसंपत्त्यर्थंदारग्रहणंनवस्येतन
थानमनुःभार्यायैपूर्वमारिण्यैदत्वाग्नीनंत्यकर्मणिपुनर्दारान्क्रियांकुर्यात्पुनराधानमेवचेतियाज्ञव
ल्क्योपिं=स्याहरेदथिवद्दारानग्नींश्चैवाविलंबयन्निति।वाचनिकर्थेनपुत्रयं=त्रमंचतेनेवनचोदनी
येयजमानःपूर्वमेवान्वारंभणीयायास्वस्थतोनतस्याःयसंस्कारःपुनरापादयितुंशक्यःभार्यासंनसंयोग ॥२॥
॥सव॥ स्कृताननतस्मादर्शपूर्णमासादिप्रधिकारःसवयतयानेर्दृष्टमहतीति=प्रन्वारंभणीयतसंस्कृतस्य
स्यसंस्कारोयदिसंयोगवदजयनिष्ठःतदाभार्याविनाशेयन्नस्यतीतिपुरुषस्यपिपुनःसंस्कारोनोप
न्नःयानिवनान्वारंभणीयानपेक्षेतस्माताँनिगार्ह्याणिचतेराधिकारस्तस्याप्यस्तिरद्धःनन्वत्रप्रागप्र
न्याधानातवृत्तकर्मसंवध्यतइतिसत्यं=तस्मादेवहेतुनिर्देशादवगीमतेप्रागाधानोत्सत्यामपिसं
पत्तौअन्यासपत्नोस्पुरागाधश्चवरस्यवितरकृताभितेदोवेदारग्रहणनातीनदोषइति=अथस्याहि
नेभार्यासत्येवकर्मनुष्ठेदद्वीनारान्तोवानभवतिपुनाश्वम्हताःनत्वनुत्पन्नोवातत्रकथंचनपात्रोऽयि

र्मसंपन्नइतिवर्मणिसंवध्यतइतिचतदाकर्त्तव्योविवाहः=न्त्वप्रागग्न्याधेयदितस्यविरोधः।अ
न्यतराभावेकुर्वीत।अस्याग्नौस्थलेकृतेनकोविशेषइतिचेन्नतस्यपूर्वमन्याधेयकर्तव्यत्वात्स्मरयाज्ञ
नराधेयमित्याग्निर्वरनःपुनरग्न्याधेयमेवकुर्युरिति।दुर्लभमितिसगोत्रायदुहितरंनप्रयच्छेत्।मा
न्यागोत्रमेवगोत्रंयस्यतस्मैकन्यानदेयाहारितायज्ञार्थेतीवा=साधवासोदर्यादि।मातुःश्चयोनि
निसंबद्धेभ्यः।मातुर्योनिसंवद्धेभ्यःमातुर्योनिसंबद्धाःकन्यापाकन्यामातुलादयःसकाशात्पि
तुरपिएवंतेभ्योदेयाकन्यासगोत्रेभ्योपिनामत्रमनुःअसपिंडाचयामातुरसवर्णाचपितुरिति।य
वीयसीभ्रातृमतिमसगोत्रायपत्नेतःमातुःसगोत्रामप्येकेनेच्छन्त्युद्वाहकर्मणिजन्मनामपितुर्वितां
उद्वहेदविशंकितः।मातुःसपिंडायत्नेनवर्जनीयाद्विजातिभिरिति।गोतमःअसमानप्रवरैर्विवाहऊर्ध्वंसप्त
मात्पितृबंधुभ्यःबीजिनश्चमातृबंधुभ्यःपंचमात्।कात्यायनःपत्नेरेषामविहरुद्धःकन्यादानप्रसंगात्विना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

इत्येतदाह । ब्राह्म्यो विवाह बंधुशीलश्रुतारोग्याणि बुध्वा । प्रजासहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयेत् । शक्तितोऽपयेनालं
कृत्येत्यलंकरणं दृष्टब्राह्मः तस्मिन्विवाहे वरस्य बंधादीन् बुध्वा दीन् बुध्वा परीक्ष्य प्रजां उद्दिश्य तेन सह त्वं कर्माण्याच
रेत्याख्याय यानि कर्माणि नैमित्तिकानि तानि कुरु इति प्रतिपादयेत् दद्यात् । शक्तितो विभवेन विशक्तेः प्रतिरूपको निपातः । यथा
॥२५॥ शक्तीत्यस्यार्थो द्रष्टव्यः । यथाशक्त्यलंकृत्य दद्यादित्येष ब्राह्मो विवाहः । प्रजासंभवः कर्मस्य प्रतिपादये प्रजा ॥२६॥
सह त्वं कर्माण्याचरेति । आर्षे तु द्विजमतेन मिथुनो गावौ देयौ सा पितृदेवे विवाहे मिथुनो गावौ स्त्रीगवी पुंगवश्च द्विह
त्य मते देयो एष आर्षः । देवे यज्ञतंत्रे ऋत्विजे प्रतिपादयेत् । देवे दैवे दृष्टे विवाहे यज्ञतंत्रे वितते ऋत्विजे दद्यात् ।
वर्तते कन्यां दद्यात् । एष दैवो विवाहः । मिथः कामात्संवर्तते स गांधर्वः । यत्र कन्यावरौ मिथो रहसि कामात् सं
वर्तते मिथुनीभवतः स गांधर्वो विवाहः । समोदिर्वहर्षवता अत्र संयोगे न कालेन विवाहसंस्कारः कर्तव्यः । शक्ति
विभवेन द्रव्याणि दत्त्वा वहेरन्नस्य आसुरः । यत्र विवाहे कन्यावते यथाशक्ति द्रव्याणि दत्त्वा आवहेरन् कन्यां स आ

सुरो विवाहः । वित्तेनानतिः सीमता आसुर इति गौतमः । तेतं कन्यादेव हस्ते जालस्य रणदानेन विवाहो नाम्या दुहितुन
तः क्रोश इत्यावहेरन् स राक्षसः । दुहितरं तात कन्यावतः पितृ क्रोशन्तं प्रमथ्य यत्र आवहेरन् स राक्षसो विवा
हः । हत्वा छित्त्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यो हरेत् स राक्षसः । आश्वलायनः । अत्रापि विवाहसंस्कारः कर्तव्यः द्वौ
द्वौ वा परो विवाहो शास्त्रान्तरे उक्तौ तत्र आश्वलायनः सह धर्मं चरत इति प्राजापत्यः सुप्तां प्रमत्तां वा रहो
पैशाच इति तौ द्विजन पृथगुक्तौ आसुरराक्षसपैशाचाः निन्दिता इति तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः पूर्वपूर्वश्रेयान् तेषां
विवाहानामध्ये आद्यास्त्रयः ब्राह्मार्षदैवाः प्रशस्ताः तत्रापि पूर्वः पूर्वः अतिशयेन प्रशस्तः इति । यथायुक्तो वि
वादस्तथायुक्ताः प्रजा भवति प्रशस्ते विवाहे जाताः प्राजापत्यं प्रशस्ताः भवन्ति निन्दिते निन्दिताः अत्र मनुः ब्राह्मा
दिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यश
स्विनः पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः । तया न तु विवाहेषु ब्रह्म
धर्मस मुनीनां प्राजापत्येन च हव्यासाध्याश्च सौरी क्षत्रस्य गांधर्वराक्षसौ क्षत्रियस्य आसुरो वैश्यशूद्रयोः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पैशाचो नवृस्य विदितिपाणिसमुद्दं ब्राह्मणस्यनाग्नोऽग्नितमपितिक्षेत्रापाणिनासमृतमुपलिप्तः॥सेमर्यं वाग्र
प्रदेशं अग्नोग्निनंना पितिय त्रोऽग्ने नापितिष्ठेदिति॥ अग्निं ब्राह्मणं वान्तरेणनातिक्रामेत॥ न ब्राह्मणस्य
मध्येन गच्छेत॥ ब्राह्मणाश्चान्तरेण नातिक्रामेदित्येव ब्राह्मणानां च मध्येन गच्छेत॥ अनुसाप्यवातिक्रामेत॥ स्यम
ग्निमपरवनमुगपधारयीतस्माग्निमुदकं॥ अप्स्वग्नमुगपधारयेत॥ नाना श्रीनामसंनिवापं वर्जयेत॥ ह्यय
॥२८॥ गवस्त्रिनानामन्नीनामेवत्रसमाव पनंन कुर्यात॥ अग्नावग्निन प्रक्षिपेदित्यन्य प्रतिजुस्य मग्निमार्द्रियमणाना॥ ॥२८॥
प्रतिष्ठितं नमोप्रदक्षिणं कुर्यात्तु पदा अस्पृशन्तु नेः प्रतिमुखमग्निराक्रियतेते दानतं प्रदक्षिणीकृत्यांगासने
दुतो न निषेधोनस्यवतिमतेरितो त्यसेदृश्य प्रदक्षिणं कुर्यादेवा घृष्टतश्वात्मनः पाणिनः पाणिनं संछन्दये
तां स्वेदृष्टोगवयाणिहृयं न संश्लेषयेत॥ नवधीयात॥ सपन्नपिनिर्मुक्तो नाश्वाचाग्यतोरात्रिमपितृश्चामतउ
दकमुपस्पृश्यवाचं विसृजेत॥ सुप्तेपस्मिंन्नस्तमेति सुप्तेयस्मिंनुदेति च॥ अंशुमानमितिनिर्मुक्ता स्युदितोवुयथा
तमेस्वपं नापिर्मुक्तो नाश्च्चानभूजानंतदृष्टिषुतोरात्रिरात्रिं नोदितेन नराजिता॥ एवंथापरंधुग्रातस्माचावाचं विसृजेत॥ अ

स्यनिर्वेषः स्वपन्नभ्युदितो नाश्वाचाग्यतो कृत्स्निष्ठेत॥ पूर्वेणगतां नुदकमुपस्पृश्य वाचं विसृजेदिति आपस्तंबन
त्रारत्नानितेस्नान प्रतिषेधान॥ सायनेवस्मात्या वाचं विसृज्य संध्यामुपासीत॥ आतमितो प्राणमायच्छेदित्येकोपा
त्रास्तनितं स्नानमितितो वस्राणमायच्छेत॥ प्राणवायुनाकुंभधारयेत॥ प्राणायामं कुर्यादित्येकमन्यते॥ शात्म
पावटगानांस्तानीर्नवतितो वस्त्राणमायच्छेत॥ प्राणवायुनाकुम्भधारयेत॥ प्राणायामं कुर्यादित्येकमन्यते॥ शात्म
पेक्षो विकल्पः॥ मनुः॥ स्वसव्याहृतिकां प्रणवां गायत्रीं शिरसा सह त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते
पेक्षो विकल्पः॥ मनुः॥ स्वसव्याहृतिकां प्रणवां गायत्रीं शिरसा सह त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते॥ अथवा
तमावर्तयेद्यावता॥ स्नाने स्वप्नस्वपानं दृष्ट्वा पापरव ज्ञो दुःखप्नोद्भिर्दृष्टः स्वदृनादिः तेन दृष्ट्वा॥ अथवा
तमावर्तयेद्यावत॥ नियमानियमेपान्यस्मिन्नियमानामु
त्तिसाधरस्यात॥ अथैः प्रयोजनं तत्र यद्दृष्टमदृष्टं वा साधयितुमिच्छेत॥ नियमानियमेपान्यस्मिन्नियमानामु
दकं मुखेमन्त्रं कुर्यात्प्रत्यादिनानेमतिक्रमेवातमितोः प्राणमायच्छेदितिसर्वेषां दोषवर्जं तद्वत
स्यः॥ पश्चिमवर्कमोत्तिष्ठतेपक्षे दोषनलं ये शापाद्वतेन नतत्कुर्यात॥ यथासमनः पदे गोपकोकितोगमनमिति॥ एवं
ध्यापानध्यायोसंशयइत्यपस्वेमरत्नापत्तेऽस्ति॥ अनध्याये तु ध्यायतु तिरांशायेष्येवं मितिनकर्त्तव्यमिति॥ रोवः
संध्यावनुक्तानितइत्याधुद्दीहरणं वस्त्रेजयेप्र पदंः न संशाये त्यक्षवद्दयात॥ संशायेन मर्थमात्मनो
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्नानपरिहारायत्र स्पर्शवत्तिस्त्रिंतत्त्वं ब्रूयात् ॥ अपि निर्मुक्ताभ्युदितकृत्तनखिशावदयदिधिषूदिधिषूपति
पर्याहितपरिवृत्तपरिवित्तपरिविन्नपरिविविदानेषु वोत्तरोत्तरस्मिन् ॥ अविकारनिर्वेशो गमोपानु पारिपानु अप
दितो द्योगतोऽनेरि वीरहत्तनखः शावादं तापस्यरः शावदेतन्दीके वर्णदंतः विभाज्ञास्यावीरोपान्नामि
तिदत्तादेशः तस्य लोपः छांदसः ज्येष्ठायामनूढायां पूर्वं वयस्या वा ॥ अग्रेदिधिषुः पश्चादितरस्यावे
२५ द्वादिधिषुपतिः ज्येष्ठे त्वकृताधाने कृताधाने कनिष्ठः पर्याधाता ज्येष्ठः अकृतसोमयागे कृतसोमयागः ॥२५
कनिष्ठः परिदष्टा ज्येष्ठः परिष्टः अकृतविवाहे ज्येष्ठे कृतविवाहः कनिष्ठः परिविविदानः परिवेत्तेति प्रसिद्धः
ज्येष्ठः परिवित्तः ज्येष्ठभार्यामुपयच्छमानः परिविन्नः यस्मिन् परिहितश्च भागे व कनिष्ठे सा गंगाकृतीस ज्येष्ठप
परिविन्नः स्वकारः पर्याधानप्रभृतीनां स्वस्वार्थे एते ॥ अपि निर्मुक्तादिधिषूपोयच्चन्तरा तस्मिंतः स्विद्धा द्वग्ग
मासादि [illegible] विकारनिविषये पूर्वमुक्तं तन्नगरिपानुगरीयानगरीयान् भवति पूर्वं [illegible] ॥ अतिनि
मुदितयोश्च नंतरोक्तं [illegible] मांपि विकल्पेन भवति ॥ तत्रोलिंगवरि [illegible] तेवृयस्मिन्कोनरत्राथि

के लिंगे यत्र [illegible] श्चितन्मूत्रं तत्परित्वात् कोनस्त्रादितं लिंगं [illegible] करेदित्येके मन्यते ॥ मन्यन्ताहिनात्रितिस्मृत्यंतरं ॥ पं
चमः पटलः ॥ ॥ श्रीराम ॥ ॥ सवर्णापूर्वशास्त्रविहिता या यथर्तुगच्छत्पुत्रास्तेषां कर्मभिः संबंधः ॥ सवर्णाया पू
र्वाद्युशास्त्रविहितायेति कर्मस्थारथ्यः [illegible] अपूर्वा अनन्यपूर्वा ॥ अन
न्या अदत्ता न विदूहे [illegible] शास्त्रविहिता शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण संस्कृता ॥ असगोत्रा पङ्क्ति
तिरनन्ययच्छेदितिङ्त्यादिशास्त्रानुगुणा वा [illegible] यथर्तुग [illegible] नस्तु गमनकत्येन गच्छ
तो ये पुत्रा जायंते तेषां स्वकर्मभिः [illegible] संबंधो भवति ॥ गच्छथ इतिथ कारो पण
[illegible] ॥ उभयोर्मातापित्रोर्दायेन च तेषां संबंधो भवति ॥ अव्यतिक्रमे च [illegible]
ऽप व्यतिक्रमश्चेतरयोः [illegible] मातरं चूनम्यतिक्रमे पुत्र [illegible] अतिक्रमेतु दायकानि [illegible] इति ॥ अपर आह
उभयोरपि दायेन तेषां व्यतिक्रमो न कर्तव्यः [illegible]
[illegible] भवति ॥ अन्येन पाणिग्रहणेनेति असंस्कृता विवाहसंस्काररहिता वर्णांतरं ब्राह्मणादेः क्षत्रियादि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वस्त्रादिपूर्वं वस्त्रादिनु मैथुने सति दोषो भवति । कस्य तयोरेव मिथुनीभवतोः न त्वान्यदोषवान् पुत्र एव । तन्नेति पंचम्यां रतासित्वं [illegible] मो पितृश्पत इति नास्यां पुत्र एवाति शायेन दोष वानां तेत्रर वेवसो उत्पन्नो उअग
लकोपत्यो तिव उं उस्यान्मृते भर्तरि गोलकः । असवर्णा स्तु त्पन्नस्य तु नामान्तरं नास्ति किंतु बहुवचनं
वर्णान्तरेतु जात्यंतरं ॥ अत्र गौतमः अनुलोमा पुनरनन्तरैकांतर द्व्यंतरासु जाताः सवर्णांबष्ठोग्रनिषा
॥२८॥ ददौष्यंतपारशवाः । प्रतिलोमास्तु सूतमागधायोगवक्षत्तृवैदेहकचंडालाः इति एवं कारो [illegible] निहस्य ॥२८॥
न याव [illegible] पतितो त्पन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रियाः सा हि परगामिनी । तामरीक्षा [illegible] यादि तिस्त्रि
स्त्रेडुक [illegible] तिमनुः पुत्रे योदायविभाग वक्ष्यन्नस्य भार्यायामन्येनोत्पादितः पुत्रः किमुपेयादिति
होस्वितेद्वैविण इति विवारे निर्णयमाह । उत्पादयितुः पुत्र इति हि ब्राह्मणानां केवलं ब्राह्मणमेव वैविद्वांगाथा
अत्रोदाहरंतीत्याह । यथा [illegible] हरंति । उदानीमेवाहजनकः [illegible] मिनो [illegible] यद्दाय [illegible] सादनम
न्यतुः पुत्रसमुद्भवनेरेतो या पुत्रं नयति परेतरयमनसा [illegible] रतेसा । पश्रम

मारक्षधतं तुमे ते मा वद्धे त्रैपर रीजानि वा स्मुः । जनयितुः पुत्रो भवति सांपराये मोघं वेत्ता कुरुते तं तु मेत्र
ति । जनयितुः पुत्रः क्षेत्रिणो वेति विवादे पराजितस्य क्षात्रेणो वचनो [illegible] तं कालेऽस्यं [illegible] जनको मन्या
न इदानीमेव [illegible] नि परपुरुष संसर्गं न स्मरति । न तदानीं च तत इति चेद् यदा [illegible] नेषम
लोके तस्मात्कारणात्भार्यां रक्षेति परेरेतसो [illegible] पंक्तौ दसो [illegible]
त्रसातं पेतं तं [illegible] थेल द्वारक्षेतेत्यर्थः किमर्थं च पुत्राद् क्षेत्रे परे वा बीजानि वररतां
मा वाप्सुः । बत्यंयेनायं कुर्मा तिकर्ते प्रयोगा । मा वपमतानुशानिमा भूवन् । मोघं [illegible] यस्या सा चनापेररलो
के जनयितुरेव पुत्रफलं भवति वेत्ता परेतो [illegible] तं तुं [illegible] मोघं निष्प्रयोजनं तेतं [illegible] नन्यात्मस्य
त करोति । इति शङ्को गाथा समाप्ताः । एतदर्थे निपातं मनुरुत्तमं तरेण पुत्रोत्पादनविषयदायक्षेत्रिणं
अथो वा गुरुणो वा प्रार्थ्यते । अत्र मन्नक्षेत्रे पुत्रमुत्पादयेति यदा वा संतानक्षयेत् । विवाद्येनियुज्यते यथा विद्धे
त्राविनं क्षेत्रिस्य [illegible] नात दोत्पन्नः पुत्रः उभयोरपि भवति बीजिनः क्षेत्रिणश्च द्व्यामुष्यायणश्च भवति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आचार्यदेवाहयद्विपितास्याद्येवैतस्मिन्नपि दे द्वौ द्वावुपलक्षयेदिति। याज्ञवल्क्योप्याह। अपुत्रेणपर
क्षेत्रेणापरक्षेत्रे नियोगोत्पादिते सुतः उभयोरप्यसौ रिक्थी पिंडदाता च धर्मतः इति नारदोक्तेश्च आमुष्यायणत्वा
द्द्यात्। द्वाभ्यां पिंडो देयः … रिक्थात् दद्यात् समादद्यात् … क्षेत्रिकपोष्ये सेतियादेरवेवत्वात् … नेषा
नेदोषः। कथं तर्हि सारद्वाजो व्यतस्य भार्यायां … निम हमत्वा … स्वादुहितरं तथा
॥२५॥ … दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च पूर्वेषां … सर्वेषां सनु धर्मव्यतिक्रमेण … ॥२५॥
नाह्यकारणाज्ञानेन चैतावदेव साहसं तत्र पूर्वेषां दृष्टं ज्ञानदण्डनरामेणापि तत्र वचनाद् विचारणामात्रसिद्धि
क्वचिदे शिरःछेदं तेषामपि दोषाभावेन साहसं तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायाभावेन विधीयतां दृष्टान्तः … धेर
पि … न प्रत्यवयंतितद्यथा विकाल … अग्नेर्भोक्तेत्यद्धूयते॥ एवं … पाप्मानः प्रहूयन्त इति श्रुतेः न
दैतावता अप्रदीर्घनानानाचितयाश्च संगइ स्यादेतद् वा कथं … सोदत्यवरात दितिन प्रसक्तेन प्रसंकमेन द
नये नैव वक्षास्यान्यतरस्यां इत्यकृतोऽपर कवबद्धावप्रातं … ॥ तंच साहसम चीकेट द्व स्वयमपि त

याधूयंजानो अन्तरइदानींतनः सीदति प्रत्यवैति न च प्राप्तिसर्वेद इतो … मनिसा … प्रतियद्दत्तक
पथ …शिवा प न्यस्य न विधं तेदान … नविक्रेतो … येने त्यागसाम्यात् अपथर्मइतिवं … तेग्रहस्याभि
ह … शावतिधर्मं यद्गणात् रसाकोरसो … अयत्स्यदानं प्रतिग्रह … कर्तव्या … दशविधेषु पुत्रे
पुदत्तक्रितयोरेव … नचारिति … । नाचेसाम्येन प्रतिषेधश्चादि … जेषु पुत्रादि नयरव पुत्र विषयः स्यो
विषयो यानयाह वसिष्ठः जेष्ठं पुत्रं न दद्यात् प्रतिगृह्णीयात् … नयेके तुसंस हि संतायपूर्वेषां न स्त्री पुत्रं
६ द्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानात् भर्तुः पुत्रं प्रतिगृह्णीष्यन्नूं वधूनाहृय राजनि वो वयति वेशनस्य
पध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबांधवं सन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयादिति … संजातवरा वस्यदानेन वादि
दपत्यं न दद्यादिति। … यस्तु … कीवृतोप
श्चस्तत्तनादेव विक्रय इति। वक्ष्यमाणेपि पुनः शेपाख्यानेऽपि स्वपुनः प्रयच्छेदित्यादि पुत्रप्रकरणे … अन्यस्मा
शाद्ये पादानमपि जेष्ठपुत्र विषयत्वस्य लिंगं न पितृतीत्य नेनापत्यं निति तिन्नेणामस्मिन्नस्मन्नयत्यपप्रत्वं च

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गच्छति। पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखमिति। विवाहे दुहितृमते दानं काम्यं धर्मार्थं श्रूयते तस्मात् दुहितृ
मते तिरयंशानं देयं तन्निश्चयात् श्रौतादिति तस्मात्त्रयपशब्दः। स्मृतिमात्रं यस्य हि संवेद्य। आत्रापुत्राद् दुहितृमते दा
नं विवाहे श्रूयते तस्मात्तु दुहितृमते रथेनाधिकं गवांशानं देयं तच्च पुत्रं दुहितृमान् निश्चयात् कन्यापि मिथ्या नृपतिना
देवानां निश्चयात् भागधेयमिति हि श्रूयते। मिथ्या कुर्यात्। मा देवानां मिथ्या भागधेयमिति हि श्रूयते। मिथ्या कुर्या
दिति वरायानुदेयादिति तदिदं दानं कामं निमित्तं। काम्यं यथा... विवाहे तनयापुत्रा प्रजा भवति।
॥३०॥ ति मपि तुल्या पुत्री यथा स्मृतिरिति ते स्वधर्मार्थे ... त्रियायां त्रयपशब्दः विर ॥३०॥
स्कृतो हि यस्य संस्तुतिमात्रं ... नन्वस्य ... प्रतिपादनार्थं तत् हि यस्माद्धर्मा ...
रत्वधादेयत्वात् इति आर्षे हि ... नित्यानां ... अत्र मनुः ...
जातयोनस्यादेक ... अन्तरितं ... इति। एतच्च सर्वदानं त्रयधर्म ... पत्यस्यानवि
यते ... विचारनिरुक्तं अथ दायविभागस्य कथनेन जीवतो ... जीवत्सु ...

पे विभजेत् ... जीवत्सु पितृषु ... परिहाप्यात् ... धानेन गवादिना ज्येष्ठं पुत्रं तोषयित्वा ... जीवन्नेव
पुत्रेभ्यो ... विभजेत् समं ... जीवत्सु मन्त्र पातने ... परिहाप्याय ... धानेन गवादिना ज्येष्ठं पुत्रं तोषय ... नापरस्य
... सामान्याभिधानात् ... मागतस्य ... जीवत्सु पितरि ... पितरि ग्रहण ... आदीनाम् ...
तार्थं यथाह मनुः अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः इति। ...
दीनां पुत्रस्य ... आहाराः ... जीवत्सु ... नि ... ता दायस्तु ... अत्र विभागकाले ...
... अत्र नारदः मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च निवृत्ते वापि रमणे ... परतस्य ह ...
... पुत्राणां ... धर्मानुष्ठाने ... तस्माद्धर्मार्थं ... दर्शितं जीवति तिव ...
जीवन्नेव ... पुत्रान् विभजेत् धर्म ... प्रतिपादनाय ... अन्यथा तदर्थे ... जीवतो प्रसंगात् ... तरे
... स्वयमार्जिते दितुरिच्छया विषमो विभागो दर्शितः ... पक्षः ... दर्शितः आ
आत्मनः ... तस्या अपीति मन्यते ... जाया पत्योर्न विभागो विद्यते इति ... विवांश ... तथा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तुरगीति। यद्वा पुत्राणामेवांशसाम्ये आत्मनस्तु आधिक्ये पितुरिच्छेयं अत्र हारीतः। पिता ग्रयणः पुत्रा उत्तरे याद्याः
य द्याग्रयणस्वं दद्युपवादस्येदितरेभ्योऽष्टद्वयादिति विभागाद्दूर्ध्वं पितृत्रोऽर्जितं वनाभावे पुत्रे हीनाना गेभ्यो ग्राह्यमि
त्युक्तं भवतीति ज्ञेयो वृद्धिभागः अथ मृते ऽपि तुविभक्ते तस्यैनस्यागतिमाहा॥ पुत्राणां वेयः पत्नी स्तेन सर्गिर्उः। पुत्रा
णां नेति वचनात्समुत्पन्ने पुत्रे च गृहे तु अविशेषात्समम्मिस्त्रनारदयोर्विशेषः। यस्मिन्क्रीतिदायेऽर्होदत्तानां
भेदं तु यस्माद्भातमिस्त्रद्विजन्मव्यवस्ताम्स्यादन्यथा तेनेति कात्यायनस्तु भ्रात्रात्रापि तृच्यामान्भ्यो कुटुम्बार्थं
॥३१॥ सणद्वेते विभागकृते देयं तत्तरिस्थितिः सर्वमेवतदिति। अत्र याज्ञवल्क्यः पितुरर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ३८॥
दिति तद्वचनोत्तं पितुरूर्ध्वं मातुः मातुः समोंशः पुत्रैर्वेसमनुचितरस्यादितितथा च मनुः पितागृहीतिको मारेन्नत्तां
रक्षति योवन पुत्रस्तु स्था विलोभावेन स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति एवं मातृरण्यभावे तत्र नेयं त्रैविकल्पं धस्वयमा
जितं च पुत्राद्भ्यप्रत्ताश्च दुहितरः समं ग्रीयुः। स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहितानंतदंशिनी। अप्रत्ताश्चेत्समग्रैविकल्पं
तेभ्यानुमात्रैव मितिपितृकुलेत्यं धंचव तारवदुहितरइतिवृहस्पतिः मातुस्तुपौतकं स्यात्कुमारीभागएवइति

मनुः अथ प्रत्तादुहितरः पुत्राश्च जननस्यां संस्थितायां तुस्वे सहोदराः भजेरंन मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः।
मानवमेव अत्र व्यासः असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धनात् संस्काराभ्यां तंपितृव्याः वन्याश्च यथाविधि। इत्यत्रैका
मविवाहेवृहस्पतिः। ब्राह्मणक्षत्रियपाद्यैर्विवाहाः तिः स्व भ्रातृमातृभ्यस्त्रिद्वैकभागेन भजेयस्ते यथाक्रमं। तत्रजाता
द्वैकभागास्तु विंशत्यास्तु द्वैकभागेनैश्यतिमानवेस्त्यशूद्रातु राज्ञस्त्रिरक्षात्तं तद्दशभागविंभन्यतु साम्यान्वेनाग्न्यं
गीतविधिनानेन धर्मविज्ञत्तुरोशान्हरेद्विप्रः त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः। वैश्यापुत्रो हरेद्द्व्यंशमंशं शूद्रासुतो हरेदिति यस्य
तुब्राह्मणी वंध्या मृतावा तस्य क्षत्रियादिसुतास्त्रिद्वैकनाशाः यस्य त्वेकस्यानेव पुत्राः सर्ववेहरेत्। शूद्रापुत्रवर्जं यथा
हदेवलः आनुलोम्येक पुत्रस्तु पितुः सर्वस्वभागभवेत्। निषादएकपुत्रस्तु विप्रस्वस्य तृतीयकांशं द्वो सद्भेदं
पिंडो वा स्वधादीतास्य संहरेदिति निषादः पारशवः द्विजैव विषये वृहस्पतिः नप्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै
यद्यप्यस्य पिता दद्यात् मृते विप्रसुतो हरेत्। शूद्यां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति सजातावाप्नुयाद्धर्मेति
धर्मो व्यवस्थितः इतियाज्ञवल्क्यः जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोंशहरो भवेत्। मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गेन चिति नार्या विषये विष्णुः मातरः पुत्रभागानुसारिभागहारिण्य इति । अत्र औरसः पुत्रिकाबीजहेतुत्रयो पुत्रि
कासुतः । पौनर्भवश्च कानीनः सहोढो गूढसंभवः दत्तः क्रीतः स्वयंदत्तः कृत्रिमश्चापविद्धकः । यत्र क्वचोत्पादितश्च
पुत्रा रव्याता दश पंच च । अनेनैव क्रमेणैषां पूर्वाभावे परः स्मृतः । पिण्डदोंशहरश्चेति [illegible] तेषां [illegible] इति । तत्रौ
रसो धर्मपत्नीजः । सवर्णा पूर्वशास्त्रविहितायामिति पूर्वं तु तत् । गौतमः पितोत्सृजेत् पुत्रिकामनपत्योग्निं प्रजा
पतिं चेष्ट्वास्मदर्थमपत्यमिति संवीच्य बृहस्पतिः । एक एवौरसः पित्र्यस्य धनस्य स्वामी प्रकीर्तितः । तत्तुल्या पुत्रिका प्रो
क्ता भर्तव्यास्त्वितरे स्मृता इति याज्ञवल्क्यः । अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः उभयोरप्यसारिक्थी ३२॥
॥३२॥ पिण्डदाता च धर्मतः इति । अथ मेक एवोत्पादितो बीजिनः क्षेत्रिणस्तु क्षेत्रजो बृहस्पतिः पुत्रोथ पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्रा
प्तिकरो बुधैः [illegible] पिण्डदानेन समौ तौ परिकीर्तितौ इति [illegible] पौनर्भवः कन्या [illegible] याः [illegible]
यां वा दत्तमनोदत्तां हतेकौ [illegible] दक्षस्य [illegible] ताया वा या [illegible] हिति [illegible] परिगता [illegible] पुन
स्स्व वा पचेति कात्यायनः । [illegible] विहाय पतिं [illegible] यान्नैव लभते पतिं । तस्यां पौनर्भवो जातो व्यक्तमुत्पादकस्य

स इति मनुः । पितृवेश्मनि या कन्या यं पुत्रं जनयेद्रहः तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् इति । नारदः कानी
नश्च सहोढश्च गूढायां यश्च जायते । तेषां वोढा पिता ज्ञेयः ते च भागहराः पितुरिति वसिष्ठः अप्रत्ता दुहिता यस्मा
च्च विंदेत्तस्य तु पौत्रो मातामहं स्वेन दद्यात्पिंडं हरेद्धनमिति । अनूढायामेवमूढायां मातामहस्य न [illegible] कस्य
चित्सगृहे गूढ उत्पन्नः तस्य स्यात् यस्य तल्पजः दत्तः [illegible] एवमेवाप [illegible] हीनस्तिः अथ दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परप
रिग्रहेणार्षेणायेत्र जाताः ते अंशभाजिनः कुलीना ध्यामुष्यायणा न वंति । मनुः आत्मानमेकजानानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।
सर्वे तेनैव पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् । औरसीपाद्यस्व पत्यार्थे मातापित्रोर्यमिति क्रीतः सक्रीतकस्तस्य सदृशोऽसदृशो
पि वा । मातापितृविहीनो यः त्यक्तो वा स्यादकारणात् । आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः सदृशं तु प्रकु
र्यातां गुणदोषविचारजं तं तु पुत्रं गुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा यं पुत्रं परि
गृह्णीयादपविद्धः स उच्यते इति । सर्वं एते सजातीयाः सजातीयेष्वयं प्रोक्तः तनयेषु मया विधिरिति पात्र [illegible]
वचनात् । विष्णुः यत्र क्वचनोत्पादितस्तु पंचदशः इति याज्ञवल्क्यः । पिण्डदोंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः इति मनुः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रेयसः श्रेयसोऽभावे पापीयान् रिक्थमर्हति। तिनारदः। ऊर्ध्वादेते अवर्त्ते तेमृते पितरि तद्धनं पापसोऽपापसोऽथ
वेत्सधन्यस्तदनुवाप्नुयादितिदेवलः। सर्वेष्वेष्यनौरसस्यैते पुत्रा दायहराः स्मृताः। औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्येष्ठ्यमनति
द्यतितेषांसवर्णा ये पुत्राः ते तृतीयांशभागिनः शेषास्तमुपजीवेयुः ग्रासाच्छादनसंभृता इति मनुः। क्षेत्रजस्तु क्षेत्रदस्यां
शं प्रदद्यात् सकोऽध्वनाते। औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पंचमं षष्ठं वैदेहस्पतिः क्षेत्रजाद्याः सुतास्त्वन्ये पंचषड्भा
गा गिनः स्मृताः इति हारीतः। विभजिष्यमाण एकविंशकानीनाय दद्यात् विंशं पौनर्भवाय रकोनविंशं द्व्यामुष्यायणाय
॥३३॥ द्यात् द्वादशांशं त्र्यंशं सप्तदशं पुत्रिकापुत्राय इतरानौरसायेति बौधायनः। पुत्रं प्रतिग्रहिष्यन्निति प्रत्रेष्यत समेष्वेलाति ॥३३॥
औरसस्य उत्पद्येत चतुर्थभागभागितिए वमेते पुत्राश्चेषु पुत्रेषु विद्यमानेषु पराङ्मुखाये णपूर्वेमुक्तं तेषां वर्णसंबंध
दायेनाप्यतिरसस्वेतित तर्मपत्निजेषु क्षेत्रतिष्ठे ज्येष्ठो दोनांसमांशाहरत्वप्रतिषेधपरं वेदितव्यं। अथाविभ
क्तं समनुः अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत्। स्वयमीहेतलब्धं तं नाकामो दातुमर्हतीति कात्यायनः
विद्याधनं तु वैद्येन देयं विद्याधनात् ऋते सममिद्याधनानां तु देयं वैद्येन तद्धने। परभक्तप्रदानेन प्राप्ताविद्या

यदान्यतः तया प्राप्तं तु विधिना विद्याप्राप्तं तदुच्यत इति। व्यासः। पितामहपितृभ्यां च दत्तं मात्रा च यद्भवे
त् तस्य तं नापहर्तव्यं शौर्यहार्यं ध्वजाहृतं तथेति याज्ञवल्क्यः। क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः दायादेभ्यो
न तद्दद्यात् विद्यया लब्धमेव च। पुत्रोऽजीवति यास्त्री पिंड लंकारो धृतो भवेत् न तं भजेरन् दायादा भजमा
नाः पतंति ते व्यासः साधारणं समाश्रित्य यत्किंचिद्वाहनायुधं शौर्यादिना प्राप्नोति भ्रातरस्तत्र भागिनः तस्य भा
गद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः इति। इति पुत्रे दायविभागः॥ पुत्राभावे पत्नी तत्सपिंडाः तदभावे तत्सपिंडा
स्तासंतत्रेः सपत्नी पादितिभार्यातु स्त्रिकंया हि णः सपिंडा रक्षेयुः न तु दाययहणमितिआवापस्य पक्षे पतेहित
स्मात् स्त्रियो निरिंद्रिया अदायादीरिति मनुरपि निरिंद्रिया अदायादाः स्त्रियो नित्यमिति स्थितिः अत्रसपिंड
घभावे बृहस्पतिः अपत्रस्य क्रमशः किंतु राजा धर्मपरायणः तत् स्त्रीणां जीवनं दद्यात् एषदायविधिः स्मृतः अ
नार्थं तत् उक्तं ग्रस्थ अपत्रस्य अत्रेऽधनां वचनं त्रिपत्नीत्रितं देयमेवं त्रिमासतः पतावे देवसाधनं वा चोदितं
विधवाधनं। वसनस्याशनस्यैव तथैव रजकस्य वा धनं न पयो ह्यते किष्ट दायादानांप्रकृत्स्ययेतो धनं व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सानि वंभीच्यं स भाया स्त्रानतः पुरां वसनाशनवासांसि विगतेष्वध वेम्रतेउ ति। व्यासः। द्विसाहस्रपरो दायः स्त्रि
यैः नाधिवृद्धिति देयो धनस्य तु यत्र भर्त्रा धनं दत्तं सा यथाकाममाप्नुयात्। पणानां द्विसहस्रे परिमाणम
णामस्येति द्विसहस्रः एष परो दायः स्त्रियाः नाधिवेद इति येतत्प्रभृतधने ज्ञातयश्च तन्नरके राज्ये पुरितिशं कायां प
त्नीदुहितरश्चेत्यादि पातेद्दाय ग्राह्निपराणि तान्यध्ये वमेवदृष्ट व्याविगौतमः मस्तु पुत्राभावे पत्न्यास्तपिंड
३५॥ दिगोत्रैः समांसुयच्छेणमातृ पिंडगोत्रऋषिसंबंधा रिक्थं भजेरन् स्त्री चानपत्यस्येति। अस्यार्थः अनपत्यस्यार्थं ३॥
पि ३ स्वमध्याः सपिंडाः प्रत्यासन्नक्रमेण भजेरन्। तदभावे गोत्रसंबंधास्सगोत्राः तदभावे ऋषिसंबंधाः समानप्र
वराः स्त्रि वपत्नी वा त्रस्तियास्य हि यदा सपिंडा भजेरन् पितरि भ्रातरि सोदर्ये वजीवति सोदर्ये वजीवति सो
दर्ये भ्राता पत्नी यादि लेके तथा च शंखः अपुत्रस्य स्वर्यातस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे माता पितरौ लभेतां
तां पत्नी वा ज्येष्ठेति देवलः ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः तुल्या दुहितरो वापि ध्रियमाणः पिताऽपि
वा सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रममिति याज्ञवल्क्यः। संसृष्टिनस्तु संसृष्टः सोदरस्य तु सोदरः दद्या

त्पिंडं हरेच्चांशं जातस्य मृतस्य च। अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यधनं हरेत्। असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो ना
न्यमातृजः इति। अत्र सोदरस्येति विशेषवचनात्पत्नी दुहितरश्चेत्यत्र भ्रातृग्रहणं भिन्नोदरविषयमिति श
ख्यासत्यतिशयात् पित्रेवेस्याचार्यस्य पक्षः। तदभावे तत्पुत्राः तदभावे भिन्नोदराः तदभावे पितृव्यादि दृष्टम
मात्रादपो पि ज्ञीवनमात्रं लभेरन्निति तदभावे आचार्याभावे अंतेवासी हरेत् तदर्थं पुण्यकृत्येषु वा प्रयो
जयेत्। तदभावे सपिंडाभावे आचार्यो दायं हरेत्। तस्याप्यभावे अंतेवासी हरेत्। हत्वा तदर्थं पुण्यकृत्येषु
योपयोजयेत्। तदभावे सपिंडीभावे आचार्यो दायं हरेत्। तस्याप्यभावे अंतेवासी हरेत्। हत्वा तदर्थं पु
ण्यकृत्येषु तटाकादिरचनादिषु योजयेत् [illegible] उपकुर्वीत दुहिता वा दायं हरेत् पुत्राभाव
इत्येके अनंतरो ह्यच्चैव यमित्तन्य [illegible] नावेराजदायं हरेत् सवर्णग्रहणात् बन्धूनां सगोत्राणामभावे
ज्येष्ठो दायद त्रिस्येवे [illegible] पुत्रो दायं हरेत् इतरेतनुज्ञीवेयुः [illegible]
तथा गौतमः सर्वेषां पूर्वजस्येतरान्बिभृयात्पितृवदिति देशविशेषेषु वर्णा [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यस्माद्विदेशोऽसुवर्णादिस्वेष्टस्य भागहरः ॥ तु वो जातं यो मध्यान्वेष्ट कर्मा पादि च्छेऽपि यस्मिन् स्यन्ये धः
पितुः परीभाउंच रहेर थापितुरंशः हे उपतपरिभउ उपवरणं पी ठादि तेः पि ~प्रलेकाले माया या ता
तिथनं चेत्सके भार्याया रक्त घृतो ~ उकारोशः नाति भ्यां पित्रादि स्वपक्षे घ नतं घेत्से मन्यते तेषां
त्रेविप्रतिषिद्धम् विरुद्धये न विरुद्धे न तेरुद्धत दर्शयतितिन्ते पुत्रेभ्यो दाय विभजेदित्य नेन तथा श्रूयते
३४॥ उ...ते ... निर्देशात् ~ प्रविशोबेलाश्रवणाते नो दोषः तथापि तस्माज्ज्येष्ठपुत्रं धनेन निरवस्यन्ती ।३४।
...तिव ... ने निर्देशात् ~ तथापि नित्यानुवादम विधिमा ...
त्येव श्रूयते यथैवज्येष्ठो दायादः । तदनुरूपम विश्रूयते इतिपरिहरति ~ अथापि नित्यानुवादम विधिमाहुः ।
न्यायविदो यथा तस्मादजावयः पशूनां सहस्रवरंतीति । तस्मात्स्नातकस्य मुखं रेभायतिव तस्मादजावयः प
श्नांसह चरंतीति । तस्मात्स्नातकस्य मुखं रेभायतिव तस्मात् वस्त्रश्च श्रोत्रियस्य स्त्रीकामतमावितिः ~ अवे
...परिहारो प्रक्रमे पशूनामध्ये ~ अजावयः प्रजातिभेदेऽपि सहचरंतीति । नेनार्हहतु तद्वत्स्यनेदोपकारः ततस्य
रस्नातकस्य मुखं रेडोभादिना सोभायते रेशशो व्याक्यासंस्कारे श्रोत्रियस्य स्त्रीकामतमस्त्वा ~ अस्त्वा

च कुले चिरकालं ब्रह्मचारिवासात् यथैतानिता ... प्रमाणमनुवदंतिमं विसिद्धिं दधतितथा तस्मात् ज्ये
ष्ठं पुत्रमित्यादिवर्मपीतिन्यायविदः ... न च कैव ... पुसेवानुवादः किं तर्हि । मनुः पुत्रेभ्य इत्यनुवाद
सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनः ... यस्मादेतायनुवादो न वस्य विद्धियायको तस्माध्येधर्मयुक्ताः पुत्राः
सर्वे इतेभागिनः यरुवधर्मेण दद्यात् । अतिपादयति ~ ज्येष्ठायेतन भोगं अर्जितपत्तु ज्येष्ठस्य धर्मेण
दद्यादीति प्रतिपादयति विनिर्युक्तं तेन भाग अर्जीता जीवद्विभागे पिताभागं न दद्यात् तानुद्धं विभागेऽन्तरः
अपि शद्यात् किमुतान्यमिति ज्येष्ठस्य प्राधान्यं रव्याप्यतो । तेजीवत्सु पुत्रेभ्य इत्यत्र भार्यायि पेतागोन प्रदर्शितः तं
त्र कारणमा । हाजी यपत्योर्न विभागो विद्यते स्य स्वपाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु कर्तादव्यसायायां तावितिद्धि
व्यपरिग्रहेतु चद्रव्योजनेद्य पितथा सह सत्येन वदि विद्यो तिरनार १११ तामित्यादिभ्यो मंत्रलिंगेभ्यः द्रव्यपरिग्र
हेषु च द्रव्योजने च पितथा सहत्वेन वत त्रपरेनाऽयं तेनाकाशहे निरवहतीति तियोगक्षेमात्मनयायतावितिद्धि
द्रव्यपरिग्रहेऽपि चरतदेवो पपादयति । नहि नर्तुविप्रवासेनेनिमित्ते दानेरक्षत्यनुपदिशंति हि यस्मात्सर्वैः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रवासे सति नैमित्तिके श्राद्धे न प्राप्ति दद्यादित्यादिके दाने तु तेक्षायां यानस्तेयमुपदिशंति धर्मज्ञाः यदि तु नर्ति
रेव द्रव्यस्यात्तेस्यादेव स्तेयं नैमित्तिके दाने इति वचनात् व्ययांतेनस्तेयं न वल्प वएतदेव द्रव्यसाधारण्ये
पि दंपत्योर्वैषम्यापत्यतिय थेष्टं विनियोगे तेनाप्यचेतावदेव तिन च पत्युः स्व द्रव्यस्य विनियोगे जायाया
॥३५॥ अनुमत्यपेक्षा स्वतंत्रत्वात्॥ स्वतंत्रोह्यसौ गृहयथा राजा राष्ट्रे अतएव भार्यायाः स्तेयशंकारनन्तुतुः॥ ८ए ॥३५॥
तेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ज्येष्ठो दायादइत्यादिकं शास्त्रविप्रतिषेधादप्रतिषेधादप्रमाणतो नित्युक्तं।
एते पदेसधर्म कुलधर्मो व्याख्याताः शास्त्र अविप्रतिसिद्धा मातुलसुतापरिणयनादयो प्रमाणं विपरीताः
अप्रमाणमिति गौतमो प्याह देशकुलधर्माश्चाम्नायैर विरुद्धाः प्रमाणमिति। मातुश्च योनिसंबंधेभ्यः पितुश्चा
सप्तमात् पुरुषात् त्यावनोदा संबंधो विनाय तेषां प्रेतेषूदकोपस्पर्शन गर्भान्नपरिहाण्य अपरिसे वस
नात् मातुर्योनिसंबंधा मातुलादयः पितुस्सास प्रमात् कुल रूपाद् संबंधाः सपिंडाः यावतां अन्तरेण संबंधो सा
यते। स्मर्यते जन्मनामास्मृतेश्च अमुष्यामस्म कूटस्थस्य वंश्याएवं नामेति तथा च मनुः सपिंडता च पुरुषे

सप्तमे विनिवर्तते समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने इति। तेषां प्रेतेषूदकोपस्पर्शनं कर्तव्यं गर्भान्नवाला
न्नपरिसेवस्राने अपरिवृत्तिसेवस्त्रानपरिहाप्य वर्जयित्वा वाले प्रेते तेषु मातापितरौ वेव तु दकोस्पर्श
नं कुर्याताम्। प्रतीरस्यैव तान् मृतान् वा थान निति ईति तेष्वदकोपस्पर्शनं कुर्युरिति भार्यायां परमगुरुसंस्था
यां वाकालमभोजनं परमगुरवं आचार्य माता पितरः संस्थो मरणं भार्यायां संस्थितायां परमगुरूणां च संस्थायां
न केवलमुदकोपस्पर्शनं। किं तर्हि अन्नतस्माकालादभोजनं च आतुरत्वं जननानि कुर्वीरन् आतुरत्वमसते
यैः तान्वकुर्वीन् भार्यादिमरणे कांतिपुनस्त्वानि केशान् प्रकीर्य पासत्ते प्येकवाससो दक्षिणामुखाः सकृदुपमं
ज्यो तिर्य उपविशन्ति केशान् प्रकीर्य तेषु पांसून् आवपति अपरवासः सः अनुत्तरीयाः दक्षिणामुखाः दक्षि
णां दिशि निरीक्षमाणाः सकृदुपमज्य उदकादुत्तीर्य तीरे उपविशन्ति दक्षिणामुखाः एवं त्रिरेव मुक्तप्रकारेण त्रिरु
पमज्य उपविशेयुः तत्कृत्य यमुदकमुक्तिस्य प्रतीक्षायाम नमेत्ययत्सिय आदुः तत्कुर्वति तत्युत्पतं षां
तानां भार्यादीनां यथा प्रत्ययोभवति मेघामुदकं दत्तमिति तथो दकमुच्छिंसंति आचारादपि अन्वाद्य वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सस्मात्रिः हस्ताभ्यातील निःश्रीर वोत्तर दक्षिणः भारद्वाज गोत्राय यजुःशाखिने एतत् तिलोदकं ददानि ति प्रयोगः
उदीच्या प्रतीक्षा दृष्टतो न निराकरणः यामनेत्य ष्टदंप्रवेश्य=अनेन वहिरिदं कर्मेति गम्यते । यस्त्रियः
कर्तव्यमनाङ्कुस्तेन कुर्वति=अगन्तु परस्पर्शनंग वालेन नार्हति । इतरेषु येतदेवे रूपदिशंति=आकालमश्लो
॥३७॥ जननमित्या दियदुक्तं तदितरेषु मापादिन्मो स्वापिसपिंडेषु रते पुकर्त व्यमित्येक=आचार्यउपदिशंति श्रो
त्रीयमंत्रवतः सर्वस्वक्षेषु भोजयेत्तापकांतोपि विप्रतिरोधानुसारिणः शुचयतान् मंत्रवतः=अधीतवेदान् ॥३७॥
सर्वकृत्येश्रोत्रेषु गार्थेषु सत्तो तेषु ववकर्मसु देवपि=अषु मानुषेषु च भोजयेत् तैतै ब्राह्मणभोजनंमिति
स्मृत्यंतरे दर्शनात् । देशतः कालतः शौचतः संप्रकृप्रतिग्रहीततः इति दानानि प्रतिपादयति । सम्यगर्थेत
सिद्धादेशः प्रयागादिः । कालः सूर्यग्रहणादिः । शौचं द्रव्यशुद्ध्यादि समाप्तिः । समीचीनः प्रतिग्रहीता सम्यक् प्र
तिग्रहीता तुल्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेयानित्यादिः । एतेषु दानानि देयानि । अवश्यं प्रतिपादयति द्रव्यादिति । य
स्मात् नौ नाक्रियते यस्य च=अग्नेन दीयते नैन तद्भो तव्यं यस्य=अग्नेस्यार्ककदेशः=अग्नौ न क्रियते न हूयते यस्मा

द्वाउ द्रव्यात्यं न दीयते नैन तद्भोक्तव्यं न क्षाररलवणहोमो विद्यते तथा वरान्नसंसृष्टस्य क्षारं नेय ऊक्षना
णोप्रश्यतो लोलोत्पद्यते । ततेद्वारं कुउलिकवादि । क्षारलवणं ततसंसृष्टं न होतव्यं तथा वरान्नसंसृष्टस्या
ऽवरान्नं कुलकादि तत्संसृष्टस्य होमो न विद्यते=अथवस्य वैविधमेवं भोज्यमुपस्थितं तस्य कृघ भोजने
तत्रहा=अहविष्यस्य होमं उदीचीनमुष्णं भस्म मपोह्य तस्मिन्जुहुयात् तद्धुतम ग्नौ हुतं भवति=ओपासना
त्यत्रना द्वाः रेरुदि चीनमुष्णं भस्म मपोह्य तस्मिन्भस्मनि जुहुयात् । वैश्वदेवमंत्रैः एषु हविष्यहोमः । तस्
वक्रियमाणात्कृतं वभवति=अहवनार्थं निर्दिष्टैः=अकृतं वा तो भवति । रस्य मात्रे लौदिति=अपर=आ
=अन्यदुविकृयो निकंजनानी=अहरहर्नोञ्जानि तेषां मेषुसंस्कारः । न स्तृष्ट्वा होमो न जहुति । उत्तरे इदं
ष्यष्टोथ्य । न स्त्रीजुहुयात् नानुपेतः=अन्नप्राशनात् गर्भानामप्रयतानां वंति=अन्नप्राशनात् प्राक् गतां वाल
न=अप्रयताश्च वति रजस्वलादि स्पर्शेपि गोतमस्य पानाजनादि कानि छति । यथाह=अच्युत्रापानाञ्
नप्रभावनावो हृलोभ्य रति=आपरिसं वत्सरादिस्येवा याव संवत्सरान पूर्यते तावन्न प्रयतानभाइत्येके

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मन्यता यावता वा दिशेन प्रजानीयुः। यावद्दिग्विभागज्ञानं नास्ति तावन्नाश्रयता भवति। औपनयनादित्य-
र्। औपनयनं दर्वीकूर्चाश्रयताः इत्यपरं दर्शनं। अत्रोपपत्तिः। अत्र ह्यधिकारः शास्त्रे भवति हि यस्मात् अ-
त्रोपनयने सति विधिनिषेधशास्त्रे ऽधिकारो भवति। सा निष्ठा उपनयनमपि परामृशतस्तच्छब्दस्य निष्ठा-
शब्दसामानाधिकरण्यात् स्त्रीलिंगता॥ सा निष्ठा तदुपनयनमवसानमधिकरस्यति। स्मृतिश्च अस्मिन्नर्थे
॥३८॥ स्मृतिरपि भवति प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षो हुताद्ब्रह्मचारी यथोपपादमूत्रपुरीषो भवति। नास्या ॥३८॥
स्याचमनकल्पो विद्यते ऽन्यत्र गोतमः॥१॥ अथ पटलः। सह देवमनुष्याः अस्मिंल्लोके पुरा बभूवुरथ
देवाः कर्मभिर्दिवं जग्मुरहीयन्त मनुष्याः तेषां ये तथा कर्माण्यारभन्ते सह देवैर्ब्रह्मणा चामुष्मिंल्लोके भवं-
त्यथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिःश्रेयसाय। मासिश्राद्धविधिः स्यात् तस्य प्रशंसनार्थो ऽर्थवादः
प्रस्तूयते पुरा किल देवाश्च मनुष्याश्च अस्मिन्नेव लोके सह वसन्तो बभूवुः अथ ते सहभावमसहमाना देवाः
कर्मभिः श्रौतैर्गार्ह्यैः स्मार्तैश्च यथावदनुष्ठितैर्दिवं जग्मुः स्वर्गं प्राप्ताः मनुष्यास्तु तथा कर्तुमसमर्थाः अधो-

ता हीना अभवन्। इहैव लोके स्थिताः एतेन नाम कर्मणां सामर्थ्यम्। अतः इदानीमपि तेषां मनुष्याणां मध्ये ये तथा कर्मा-
ण्यारभन्ते ते तद्धि कुर्वन्ति। यथारभन्ते देवाः ते देवैर्ब्रह्मणा च सहामुष्मिंल्लोके भवन्ति त्रिविष्टपे सन्ति। अ-
थैवं हीनान्मनुष्यान्दृष्ट्वा मनुर्वैवस्वतः श्राद्धशब्दं श्राद्धमिति शब्द्यमानमेतत्कर्म प्रोवाच। किमर्थमिति। प्र-
जानिःश्रेयसाय तादर्थ्ये एषा चतुर्थी। प्रजानिःश्रेयसार्थं निःश्रेयसायेति पाठे छान्दसो यकारस्य वकारः। अप-
र आह छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः प्रजानिःश्रेयसं चास्य कर्मणः फलमिति। तत्रापि पितरो देवता ब्राह्मणस्त्वाह-
वनीयार्थे। तत्र श्राद्धकर्मणि पितरः पिता पितामहः प्रपितामहो देवताः ब्राह्मणस्तु भुञ्जानः आहवनीयार्थे।
आहवनीयवत्स वेदितव्यः। त्रीणि श्राद्धे कारणानि होमो ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं चेति। तत्र भोजनस्य प्र-
धानत्वेन चेरब्रापनार्थोऽयमर्थवादः। मासि मासि वा कार्यं तदिदं कर्म मासे मासे कर्तव्यम्। वीप्सावचनाद्याव-
ज्जीविकोऽभ्यासः। अपरपक्षस्यापराह्णः श्रेयान्। अपरपक्षस्य जघन्यान्यहानि तेष्वपराह्णे च शस्ततरः। तथा
पक्षस्य जघन्यान्यहानि तस्यैव पक्षस्य यान्यहानि पञ्चदश तेषां यथोत्तरं श्रेयस्त्वात् सर्वेष्वेवाहस्स्वपि

तृप्तिर्विशिष्टा। यस्तु कर्ता प्रतिपदादिके काले नियमेन श्राद्धं करोति स सर्वेषु मासेषु प्रतिपद्येव द्वितीयायामे
वेत्यादि तस्य कर्तुः तस्मात्कालादिनियमात् फलविशेषो भवति। के ते इत्यपेक्षायामाह। प्रथमेऽह्नि स्त्रियस्ता
स्त्रीप्रायमपत्यं जायते। यः प्रतिपदि नियमेन श्राद्धं करोति तस्यापत्ये प्रजासंताने स्त्रीप्रायं जायते। द्वि
॥२५॥ तीये स्तेनाः पुत्रा जायन्ते। तृतीये ब्रह्मवर्चस्विनः। हृताध्ययनसंपत्तिर्ब्रह्मवर्चसं। चतुर्थे क्षुद्रपशुमान्। क्षुद्राः
पशवोऽजाव्यादयः। तैस्तद्वान् पुत्रो भवति। उत्तरत्राप्येकवचनेषु कर्तुर्वा द्रष्टव्यः। पंचमेषु मासेषु बहवः पु २५
त्रा न वा नपत्यः प्रजायन्ते। ते पुमांसश्च भवंति। बहवश्च भवंति। नत्तरत्राप्येकवचनेषु कर्तुर्वा द्रष्टव्यः। ष
ष्ठमे पुमांसो बहवः पुत्रा नवा नपत्यः प्रमीयन्ते। ते पुमांस एव भवंति। बहवश्च भवंति। न च अनपत्यः प्रमीय
ते। जीवत्स्वेव पुत्रेषु सन्निहितेषु सत्स्वेव म्रियते। न तेषु नापि देशांतरं गतेषु। सप्तमे द्यूतशीलो द्यूतशी
लश्च अद्यूतशीलः पाथ अद्यूतशीलः कितवः सभ्यमनेकधा [illegible]। अष्टमे कृषिः। नवमे सिद्धिः। अष्टमे पुष्टिः। नवमे
एकखुराः अश्वादयः। दशमे व्यवहारे सिद्धिः। व्यवहारो वाणिज्यम्। शास्त्रपरिज्ञाने वा। एकादशे कृष्णायसं

स्त्रैत्रपुसीसलोहविशेषः। द्वादशे पशुमान्। द्वादश्यां बहवः पशवो भवंति। त्रयोदशे बन्धुरो बहुमित्रो दर्शनीया
पत्यो युवमारिणश्च भवंति। त्रयोदश्यां बहवः पुत्रा मित्राणि च भवंति। अपत्यानि च दर्शनीयानि। किंतु ते पुत्रा युवमा
रिणो भवंति युवानो म्रियंते। चतुर्दशे शस्त्रायुधे सिद्धिः। संग्रामे जयः। पंचदशे पुष्टिः। तत्र द्रव्याणि तिलमाषव्री
हियवा आपो मूलफलानि वा अन्नं श्राद्धे तिलादीनि द्रव्याणि यथापथ्यमनुपभोग्यानि स्वर्गे भवंति चैवान्नेति
ब्रतरात्रिं तृणं जोतिः द्राघीयांसं कालं यज्ञातश्च अन्नं भवति। स्वर्गे हवति तु तस्मिन् माघ्यादि निरसासि
न्नेपि तृणातीव तावत्कटतरा प्रीतिर्भवति। सा च द्राघीयांसं दीर्घं कालमनुवर्तते। तथा च आह तेनेह व्य
न्नेपि तृणातीव ताडकटतरा प्रीतिर्भवति [illegible] पात्रे प्रतिपन्नं प्रतिपादितं च तेनापि तथा तावत्तरापि
णातोर्थे प्रतिपन्नेन धर्मार्जितं पदं द्रव्यं ब्रह्मविदादि पात्रे प्रतिपन्नं प्रतिपादितं च तेनापि तथा तावत्तरापि
हणं प्रीतिः द्राघीयां सर्वकालं नितिः संवत्सरं गव्येन प्रीतिः। उत्तरत्र मांसस्य वर्णादि हापि मांसग्रहणं गव्येन तृ
प्तेन संवत्सरं पित्ःणां तृप्तिर्भवति। मत्स्यमांसेन तौ मासौ हविषा मासेन अतः संवत्सरात् परं यास्यकालत
स्मिन् भवति। एतेन ग्राम्यारण्यानां पशूनां मांसेन आरण्यानां [illegible] एतेन महिषमांसेन अन्येषां मांसेन ग्राम्यारण्यानां

मज्जादीनां अरण्यानां शशादीनां पशूनां मांसं मेध्यं व्याख्यातं। पितॄणां प्रीतिकरमिति। मेध्यग्रहणं प्रतिषिद्धा-
नां ग्रहणं मा भूदिति॥१६॥ खड्गोपस्तरणे खड्गमांसेनानंत्यं कालं। खड्गचर्मोपस्तरणे भुञ्जमाने पुरुषोपविष्टेऽन्यो
ब्राह्मणोऽश्नीयात् तेन खड्गमांसेनानन्तं कालं पितॄणां प्रीतिर्भवति। आनंत्यमिति पाठे स्वार्थे ष्यञ्। तथा शत-
बलेर्मत्स्यस्य मांसेन रोहितमित्यविर्बहुलः शबलो रोहितः ख्यातः। वाध्रीणसस्य वाध्रीणसो व्याख्यातः। तस्य च मांसे-
॥३५॥ नानंतं कालं प्रीतिर्भवति। प्रयतः प्रसन्नमनाः संतुष्टो भोजयेत् ब्राह्मणान् वृत्तविदो योनिगोत्रमंत्रान्तेवास्यसंबं- ॥३५॥
धान्। प्रयतः स्नानादिना भवति। प्रयतः स्नानादिना शुद्धः। प्रसन्नमनाः अव्याकुलचित्तः। स्वच्छोनुत्साहवान्स्वच्छः। उत्सा-
हवान्स्वच्छश्चेद्। ब्राह्मणान् वेदाध्ययनवृत्तिसंपन्नतापनेऽनुत्तदत्तस्य च सर्गश्च सोऽहः। एवंभूतो ब्राह्म-
णान्भोजयेत। कीदृशान्। वृत्तविदः आत्मविदः। योन्यादिभिरसंबंधान् योनिसंबंधा मातुलादयः। गोत्रसं-
बंधमातुलादयः। गोत्रसंबंधाः सगोत्राः। मंत्रसंबंधाः ऋत्विजः। याज्याः अंतेवासिसंबंधाः शिष्याः [illegible] गुण-
हन्यात्तु परेषां समुदेतः सोदर्योपि भोजयितव्यः। यदि परे असगोत्रसंबंधा वृत्तादिगुणहीनाः स्युः तदा

ते तदा समुदेतो वृत्तादिभिर्युक्तः सोदर्योपि भोजयितव्यः। द्विगंगस्थलाद् यद् इति अविशद्धस्यार्थे [illegible] तेनांते-
वासिनो व्याख्याताः। एतेन सोदर्येणांतेवासिन इति वचननिर्देशात् पूर्वत्र निर्दिष्टा योन्यादिसंबंधास्-
ते एव व्याख्याताः। अन्ये पानेऽनेनरसनुदेतानीत्युचितप्याइति। अत्र मनुः। एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने ह-
व्यकव्ययोः। अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः। मातामहं मातुलं च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुं। दौहित्रं विट्प-
तिं बंधुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेदिति। अपि चाप्युदाहरंति। संबंधिनो न भोज्या इत्यस्मिन्नर्थे वचनमुदाह-
रंति। संभोजनी नाम पिशाचभिक्षा नैषा पितॄन्गच्छति नापि देवान्। इहैव सा चरति क्षीणपुण्या शालांतरे गौरि-
व नष्टवत्सेति। इहैव संभुंजती दक्षिणा कुलात्कुलं विनश्यतीति। परस्परं भुंजते स्यामिति संभोजनी। अधि-
करणे ल्युट्। नामेति वेदप्रसिद्धिः। पिशाचभिक्षा [illegible] पानादि न पितॄन्गच्छति नापि देवान्। किं तु क्षीणपुण्या परलो-
कप्रयोजनरहिता सती इहैव लोके चरतीति। यथा नष्टवत्सा गौः इहान्तरे एव चरति न गोष्ठं गच्छति तद्वत्। अ-
इष्टा संभुंजती परस्परं भोजनेऽस्य निमित्तं [illegible] दक्षिणा दानक्रिया [illegible] इहैव लोके नश्यतीत्यर्थः इति।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अथ वक्ष्ये तुल्यगुणेषु उपस्थितेषु कस्य प्रियत्वं तुल्यगुणेषु बहुषु दर्भेषु ये पात्रं द्वन्द्वमध्ये बध्वा संन्यायो वयसा वृद्धः स ताम्रं ग्राह्यः तत्रापि ये ज्येष्ठः शुद्धाशयः समानश्च तत्र वक्तव्यं बहवो ये ज्येष्ठो यो यः द्वन्द्वमध्ये ... अश्रेष्ठा
द्य यो स्तु सत्र वा ज्ञेय यथा स्वीतिः पूर्वं घृतिः वृद्धनमपरे घृतं द्वितीयं तृतीयं आमंत्रणं अपरेद्युः आहिते
ने द्वितीयं निवेदनं केचिदथ आद्यमिति तृतीयमामंत्रणं आमंत्रणं नान्नं भोजनकाले सिद्धानामन्ती
॥४१॥ मिति तद्धतीयं न वक्ति त्रिश्राद्धस्य केचित्सायं वक्ति वेदनमेव त्रिर्वक्ति किं तर्हि यच्छ्रद्धावच्छ्राद्धे ॥४१॥
श्रितेत सर्वे त्रिरावर्त्य मित्य केनचिदुक्तं तत्र पक्षे होमं भोजनपिंडानमस्या वृत्तिः तस्मिन्नेव पक्षे यथा
नमेव द्वितीयं तृतीयं वा येन प्रकारेण प्रथमं आह्वतथैव द्वितीयं तृतीयं चकर्तव्यमिति सर्वेषु हेतुषु सवे
तः सम वदाय आसु वराश्च प्राश्नीयात् यथोक्तं रथे उत्तरे लावण्याशे रस्याग्नासु वराश्च श्राश्नीयादि
ति तत्र प्रयोगः पूर्वेद्युर्निवेदनं पारिवेदनं तद्वृद्धपरे द्युर्भोजनकाले आमंत्रणात तो होमादि पिंडान्ता
नंतरं कैकन पक्षे तत सर्वेतः स्तनवदापक्षीणो नेहरेतिमसंगाच्चा शौनि च्छेतिमचेणआशनामितिकुशैर्
स्वं

वृत्तिस्वासनगता हस्तेषु उदपात्रानयनं आगुदेवौ विनज्यते हंसः क्षीरोदकं यथा विद्वांसो शास्त्रसिध्य यैस्तानभ्या
नु धारावतीति वेद्याकरणाः तस्याः श्राद्धं लक्षणतीर वर्तिनं उदीच्याः तेषां वृत्तिरोधारः आसनेषु तु पादे
नां हस्ते पूदपात्रानयनं उदपात्रादपपात्रादातुरद्यात्म्य दृश्यानंतरितिमितरिदे तेषु मध्ये ... इति
मंत्राः आश्वलायनं कुर्यात् बहुस्थितिरित्युक्तं तथापि अकुर्तणपदस्या नध्यांसः दर्भा नेव न चेतोनु क्षिपता
अनेन त्रिपतोनित्यनेनत्रयतेन्द्रजीवतीः अनैव त्रिपतांमित्यनेन ब्राह्मणानामन्त्रयते मन्त्रेः अथ श्रीहे जोय
प्रत्ययः कानुगुह्य तो कानाम नैव त्रियतानित्यतिरुद्र उद्धरेत् कुर्यात्ता अथ ब्राह्मणाः कामनुवियुतां क
मनमेव क्रियतामितिस्वयंभुः अनुज्ञापयेयुः तेश्वा तिस्र उद्धरेत् कुर्यात् उद्धरणानाम ब्राह्मणाश्च पक्ष
दन्वादन्यस्मिन् पात्रे दद्युः करतो श्रतिरपात्रे वसु श्राद्धस्य दर्शनं पदे चक्षते अपपानापत्ति ताद्याः प्रतिलोम
श्चतेः श्राद्धस्य दर्शनं पुरिचक्षते गर्हिते शौचाः अतो यथा तेन पश्येयुः तथापरिश्रितं कर्तव्यमिति क्षिचः तापवि
ष्टाः परतः स्तगा न्यायुधीय अर्द्धोत्पन्नौ वा अन्यामितोरते आढ्ये नैवाना पंक्तिदूषणान् वंति यवि ... वेतु ...

अथ पर्वकृतु तुल्यगुणेषु उपस्थितेषु कः प स्यात् तुल्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेयान् द्रव्यवृद्ध श्रेसन्नो वा वयसा वृ
द्धः सतो न ज्ञाह्य तत्रापि पोद्वयोलकुशाई समान श्चनवतिय नावपे लक्ष्मो यो घ्य द्रव्यदृश गो ति न्वेकुर्छो पि
हृ पो स्तु स मे वा सेय यथा रुचीति॥ प्र वेघ्य ति वेदनम परे घ्य द्वितीयं तृतीयं आमंत्रणा अपरेद्युः श्राद्धं दि
ने द्वितीये निवेदनं केतोक्षं अथ श्राद्धमिति तृतीयमा नं त्रणा आमंत्रणा नाह्णा नो भोजनकालेसिद्धनागम्यतो
॥४॥ मिति तद्दृतीयं न वति त्रि आयते श्राद्धं नुपद्धि सति सकृदेवति वेदनमेव त्रिर्न वति किं तर्हि यच्चयां वच्च श्राद्धं ॥४॥
क्रियते तत्सर्वं त्रिरावर्त्यमित्येके न त्यतो तत्र पदोहोम जनपिंडानामस्या वृत्तिः तस्मिन्नेव पूर्वाह्णे यथा ऽऽ
नमे च द्वितीये तृतीयं वा येन प्रकारेण प्रथमं श्राद्धं तथैव द्वितीयं तृतीयं च कर्तव्यमिति॥ सर्वेषु हृतेषु सर्वे
तः समवदाय पञ्चास्य वरा ऽऽ प्रा श्रीया पधोते ट घ्ये उत्तरेण पकुशाशरस्पगास्व सा अप्रा श्रीयादि
तः समवदाय पञ्चास्य वराच्छं प्रा श्रीया यधोक्ते ट घ्ये उत्तरेण पकुशाशरस्य गास्वसा अप्रा श्रीयादि
ति। तत्र प्रयोगः पूर्वेद्युर्निवेदनं निवेदनं तद्वदपरेद्युः भोजनकाले आमंत्रणात तो होमादि पिंडनिर्या
ति। तत्र प्रयोगः पूर्वेद्युर्निवेदनं नेम्पोरिवेदनं तद्वदपरे द्युः भोजनकाले आमंत्रणात तो होमादि पिंडनिर्या
नंतरं दैवे कृत पवन्यं ततः सर्वतः समवदाय पदी

वृत्तिस्त्वासनगता हस्तेषु उदपात्रानयनं। आगु दैवौ विनिजते दं सः क्षीरोदकं यथा॥ विद्रुपाशा दसि द्ध्य यं स्तानः भा
नु धारा वतीति वैय्याकरणाः तस्माः प्रा मा स लात् यकृतीर वर्त्तिन उद्दीप्याः तेषां वृत्तिर्वा रः आसने वृत्त पावेद्
नां हस्ते पूर्दपात्रानयनं उदपात्रा द अपा त्रा दा द्दा यो घ्य दानं रति। मितरि दे तं प्रथमं पीला स ह दं यं ति
मं त्राः आश्वलायनं क्रुव यच्च सुर्ध्य हविरित्यु क्तं तथापि अकुरणाप ठस्या मध्या स वै षामेव न च तो नुद्धि य तां
मंत्राः आश्वलायन अक्षीय तां अन्नौस्व क्रियतामित्यनेन ब्राह्मणानामंत्रयते मंत्रे। अधीहि ओ य
अक्षौस्व क्रियतामित्यनेन यतो अक्षीयतां अन्नौस्व क्रियतामित्यनेन ब्राह्मणानामंत्रयते मंत्रे। अधीहि जो य
प्रत्ययः कान नुद्धिय तोका मान नौस्व क्रियतामित्यतिसृष्ट उद्धरेत् उद्धृत्य ब्राह्मणः का मनु यि यतां का
मन तो वा क्रियतामिति तिसृष्टे अधुः अनुज्ञापयेयुः तेश्वा तिसृष्ट उद्धरे अं द्वया उद्धरणं नाम ब्राह्मणार्थं पक्वा
दन्नादन्यस्मिन् पात्रे पृथक् करणं अतिरपा त्रे श्वे श्राद्धं स्य दर्शनं पदि यक्षते अपपा त्रा पति ता दयः ताति लेना
श्वतेः श्राद्धस्य दर्शनं परिचक्षते गर्हिते रोगाः अतो यथा ते न पश्येयुः तथा परिश्रितं कर्तव्यमिति। श्चि त्र पि वि
श्चः परतः स्नाम्या पुर्धीय प्र दोत्स न्नो ब्राह्मणा नामिति। र तेश्राद्धं नु ज्ञाना पं क्ति दूषणा भवंति॥ श्वि त्रि वे तु ष्ठी

त्रिपि विष्णुः स्वयं तिः विद् तशोपरलस्योपरतःस गामी यः परतःसंगतोऽस्य कृतश्राय श्चितंतस्य स्यादित्यर्थः आ
युधीयमुच्यते क्षत्रिय हन्ति माश्रियतो यः आयुधेन जीवति ब्राह्मणः स्कंदाद्ब्राह्मणामु सृजश्चांजलेःन तस्य प्रस
गः ब्राह्मणं तद्ब्रह्मविद इत्युक्ते यातातस्मादेवं आरब्धे यायःक्रम विवोदे स्कंद तुल्यार्थय श्राद्धब्राह्मणमुत्साद्या
ति तस्य स पुत्रः भूद्रोहल ओ ब्राह्मणोण्णामिति लक्ष्मितास्य इः संपन्नः श्रूयते हि तज्ञायाप्रतिपदस्यां जायते पुनरि
॥५२॥ तिस्म यं ते चा वरु ध्यते द्विजातीनां भूद्रा दोप तंयज्ञः तते मम नदस्यातः त्राय लायते स्वयमिति एते विवादः ॥५२॥
यः आद्धे तु जानाः पंक्तिं दूषयंति अतस्तेन भोजयितव्या इति त्रिमधु त्रिसुपर्णः त्रिणाचिकेतश्च तुर्मेधः पंचाग्नि
यः सामिको वेदाध्यायेन वानपुत्रः श्रोत्रियः स्तेन श्राद्धे तु जानाः पंक्तिपावनेन भवति त्रिनुकः मधुवाता ऋतायत
इति ऋत्विक्त्रिमधु तत्र त्रिपर्णः तत्संशोमधुराब्दि हेतु तदध्यायी पुरुषस्त्रिमधुः त्रिसुपर्णं चतुष्पदा युवतिः सुवे
शेदिकं सर्वाः अन्ये तु तैत्तिरीयके ब्रह्ममेतुमानि त्याद्यं स्त्रेयो नुवाकाद्यं तत्संयमे त्रिसुपर्णमन्त्राः तं यो वेद
मे त्रयो ब्राह्मणेन त्रिणाचिकेता ये त्रिः स्वयं तेषां विरजोनु वाकोध्यायी तस्यो ब्राह्मणदानेत्यादि संस्कृतस्य स्य सवमेधः पि

मेधा पितृमेधयज्ञ इति चत्वारो मेधाः तदध्यायी ननु मेधः चतुर्णां यज्ञानामाद्यैर्न त्वेषां सामि समाप्तावस्थाश्योसा
दूर्यं वा नो का ठकोदीनां अध्येता ज्येष्ठ साम तले वेकारिणां प्रसिद्धं ह्यनुदितमेतित्व मित्येत योगानं तेषायतीति ज्येष्ठ
सामगः ज्येष्ठसामिक इतिपाठे व्रीह्यादित्वात्ठन्नावेदाध्यायी स्वाध्यायी स्वाध्याय परः अनन्यानपुत्रः स्वैविधे पुंक्यो
त्रियइत्यपि पठंति तदा दशार्थं इत्यार्थे तेषां श्राद्धे तु जानाः पंक्तिशोधयंतीति दाध्यायीतस्माच्छ्रेतर इति शाद्वं पदं
ति सोपपाटः एतेन पंचाग्निरित्य विभक्ति पाठो व्याख्यातः न च नन्नं श्राद्धे कुर्वीत आस्थेवा नोजनमासमाप
नात् श्वैघुर्तिं वदन स्वति आपिंडनिधानान्मक्षकतुं भोजनत्यागेन पठंति न च नके निस्येतत्सोनुय
च हत्ता विपर्यय व्याख्यातोपव्यमानेऽग्नेन च नकोनि तस्यानंतरं चेति हेतु युक्तं द्वितीयं सर्वसक्षमः पटलं ॥११॥ वि
ल पेने मध्यितं पि तत्पाकं मधु मांसं च वर्जयेत् विलयनं नवनीतं नज्ञाय स्पद्यो इत्यादिना मथनं मा अन्नेनजनमि
श्रेत मथितं तथा नंद्याद्यकोः तं च इत्यादि शिवमथितं पादो वसु ओ वानिर्जलमिति पंचपीडितानां तिलानां
ख्यः पिण्याकं मधु मांसे प्रसिद्धे मांसप्रति विद्धादि पितृद्विज यज्ञादिवं वर्जयेत् तथा अन्यसूद्रा न पेया

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्येतास्य संस्थाता छे स्यथास्य छल कुलि स्थादितः छे लाभे स्थि द्रयः भूद्रा स्येपवक्र नपक्ष वा पेवा स्येनास्य
त्येन संननीः अनो ऽस्य चेनसं ननो तां श्वब वेतो अप इति स्थिः पश्चेतं कोधे नेन केकोध ये नो अस्य इ विलां को
के द्वादि अस्पूर्त मिथ्या वा सं यो यः यः को वः येनचक्र तेनो तेने चापरं कोधये तो तं द्वंव केले लो स्थानि मिथ्य नभे
मे धां स्वर्ग पुष्टिं हा दे रैतानि वेर्न येतां स्थैतिरं यि छ तं स्य स्व रेण प्रथः स्थानिः नेथा प्रसा हृ ररौ तानि विलियन
॥५॥ दे र थिय हणार्थं आह विष्णादिवे नेव सा नंत रंना अंडानि अपांनानुपरिजा न्वा यो च त्रिव वणानु दवनुपु
स्य शं ननन्नि पवक्रैद्द निर छाया पग स्थाना स नि कं स वेसर तेल कु तं कुरैतो इति इ श्रा च वा रिं रामितं मित्या वं ॥५॥
के लो अप्रयोनानुपरी तिस्या स्यात । त्रिपवर्ता त्रिवृ संवनेपु ज्ञात व अंरे नेसाय मि तिन दवमुप स्थाना
स्ताने कुर्वान् अननिय वक्रैद्द त्रिशरी रस्या त्रीना अग्नं प क्वेत कोर्या अग्नियइणात् कालपः अस्यात्रा दे र दोषः
अम लो येन तज्ञा या मनुपन छन्स्था ना नि का स्थाना सन वान्दे वा स्थानं ताचा व स्था ननु व सां नि छपन
एतद्धि लयनं मित्यान १ अनंतर कुर्वन्ते ते ते न चो स्वरे रे तो इत द्वतं अस्य श्च सा रिं शाद्ध वे सा येन कुर्त

वादि कुतेन समितं सक्रुशो या वे तस्य पूर्तेनावं तस्यापि त्याल कालेषु मध्ये तान वे व जेव स्य पादि कुं मेन वे यो न
नामिति अपर आह विलयन ने न छेन नि या दि कुं तो तं रस्थ त्या दि काम स्य अयोना नीत्या नि कंच
संमित कृतमि तिव तं च कुर्म्भ चारिणो इह स्थ स्य नवलि तथा च बोधाय नः अस्पष्टे सा रिं शा समिते नि
त्या नं तो ता तस्य संदे पः संव ल्स रे ते त्स्व व त्स रम नु व्या स्ना ना स व दि व ब्रह्म चारी स्या त्रियम मेव प्रति व द्धे
अथय प च ब्र ह्म चा री स्या न्वे श म स्क ते म न स वा निवाप पि चो ती थं ग य स्ना सं ना ति निंत्स्नी वां अप इ रं इ
वर्तं त्या श्राद्धं वस्ततो तस्या ने त्य श्राद्ध मि नि ना म । व हि र्या मा कु व स्य तु वो दे शा सं चे तिति नव्ति र श्राद्धं
हि र्या मा स त र्कां तस्या त्र सं स्कृ तां र श्र वो दे शोन्यं सं स्कृ वं ति श्रु च य इ ति च व नं आ चि का र्थो आ भा
पूयता र ति पूजं मे व प्राये त्य स्या वि हि त त्वा ता ते न व ना नि द्र व्या णि त व नि त श्राद्धे न वा न्ये व द्र व्या णि स्या च
ति यो नि क श्राद्धे न वा न्ये व द्र व्य का म्या नि ने स्य ते ता नि व न वो नी मि ता नि च कु न्त व श्रा द्धा चा र व प्र व का न
नु द त्तां श्च भो ज ये ता स नु दे त्तं व न द णा चि का र्थो न चा त कुला स्यो च्छि छं प्र य च्छे ता भो हे च प कु तो घि ष्टे

तदिहोद्यतिद्ये तदपि प्रतङ्गुणप्रमुक्तत्वतो गुणत्व इहितावनन्दधानात्र गुणत्वैवद्यादिति। एवं सवस
रा एवन्ने तन्नित्यत्र आकृते वेसे स्वं गतं श्यो॥ अहारह तेषामुत्तमलोकेनाहेन कार्या। तेषां सर्वत्र मरस्पालोकेन
मनहः समाप्तिदिनातो केनालोकहितवर्णाना प्रजनेनत्राङ्गकार्य। दृश्यते चान्यत्राप्निन्येद्यत्रा [illegible]
त्तचन्नोमवनीत्यैव परस्ताद्[illegible] गोलोकहितसा गोबेलिङ्गमवपुनर्वति। शब्दामेवमेको [illegible] दितिमाने
॥४८॥ वेकारयेत प्रतिकुलोमानं [illegible] वेदिका। दृश्यते हि तिनाने तस्मिन्नेवं प्रयोगः प्रत्येतणाम्नी [illegible] ॥४८॥
च्या स्रीवं विमितं बिलिहं ति। पुरस्ताद्वन्नत पश्चान्नीचं तमिति तस्य [illegible] सहितं स्यादृत्रानोः
तल्लोके [illegible] प्रतिकुलं [illegible] तस्यैतेराद्देवान्तणा
तनोज [illegible] तस्य मानस्य तत्र [illegible] प्रत्यये [illegible]
तेषां नेव पितृतिन्तु पदे [illegible] तस्य [illegible] कोष्ठकोच्चो [illegible]
दिता दुद्दनपिया [illegible] तस्योतेरा [illegible] तस्य मानस्य [illegible]

प्रत्यक्षेण पश्यति तथा मानेन [illegible] नचित्प्रत्यक्षेण पश्यती तु पदेशाति। धर्मेत्या॥ [illegible]
न दृष्टमानं श्रद्धत्रियतामावाकारि। प्रय [illegible] इति। आद्येन त्याम्निवेदयते [illegible]
देत्ये हनियदेशमुपरक्षनित [illegible] न त्याम्निवेदयं तं विलाप यति तस्मात् [illegible] अथ पुत्रिकामस्य
प्रयोगः। तिष्ये [illegible] तिष्येण पुत्रिकामस्य [illegible] पाणां वर्णानि कारयितः पाति [illegible]
प्रत्यक्षाल्पमुखवके [illegible] प्रभृतियवहीतो नातिवातितदा [illegible] नो [illegible]
[illegible] प्रयोगं कुर्यात्। तिष्येण [illegible] करणे तृतीया पुत्रवदो त्रयो
जीता पुत्रिकामः पुरुषो वदस्य मातं प्रयोगं कुर्यात्। [illegible] पाणी पादौ मुखं [illegible] प्रक्षालयेत। प्रक्षाल्य
गणां [illegible] पाणां [illegible] नि [illegible] कारयित्वा [illegible] पाणी पादौ मुख [illegible] एषता वेद्युति तिष्ये [illegible]
र्णी [illegible] प्रक्षाल्य [illegible] विधिरेव एषता [illegible]
चपदासाने वातोना [illegible] प्रधोनातिवाति [illegible] पुत्रं [illegible] सर्वं पुरुष [illegible]
नमासनस्यादिति मुख्य [illegible] पुत्रं [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मानुरिसुपादेशो तिर्यदेवमनुष्यस्य भोजने तद्गोत्रयो माताते स्यानानुष्णे अनानुष्ण इति तिर्यमेनानुपदेशो
ति। तस्मान्मातृमता नेतद्भुक्तं कार्यमिति। आर्द्रे वरस्य मस्य सुवर्णानां मः प्रशास्तः। वरमनस्थीणपत्रं च यन्तो
सचमसोभोजनपात्रं। आर्द्रे वरः ताम्रमयः सुवर्णानां अश्वसुवर्णानमयः। दीक्षितः प्रशस्ता भोजने वा
नालिकेरभोक्तव्यानसान्येनकर्तुं पित्रापि तत्रपात्रे नोत्तव्यः। अपि धौतवर्धानुवादीनोक्ष्य इति पालिशपाकेर प्रण
॥४५॥ ध्यः। यावत्मासे सन्न्यस्तस्य देयतापञ्जिहीतापञ्जिहीतवा॥ कृत्स्नयासंन्यसीत सहागुष्ठापावदेवयन्निकुम ॥४५॥
कवताबदेवसंन्यसन्नूपिंडीके पिंडीके वेन अस्वक्षदयन्तमावतले पानपातयन् कृत्स्नयासंन्यसोतेस्वेपं
सहांगुष्ठमसंपाशाभ्र प्रवेशयेथांगुष्ठोप्यनुप्रविशतितथासर्वान्नवग्रासान्वृत्तेनत्र कारणप्रसीतय
त्सप्रंचक्रियांतराचिचिनापञ्जिहिता। भोजनेपानेरस्वनेनपाणिनपिकृष्येत। अपरेजिहीतवाम्बुवद्र॥ वि
सर्थोमिदं यावतानप्रकारीतरसंनवलितास्त्सेपनजमूनिपृच्छतदेतिनाम्रानेना। एवं प्रकारः प्रथमो
ननसपर्वोनादनुष्ठातव्यदितापेवमथालेदानचकुरुवआर्द्रनुपानं। भोजनेदशायामिदमेवोत्तर॥ पाणिनाव

दनुयाता पाणिरत्रदक्षिणः श्रावमप्यवोर्द्धा नासीधारयेत। आप्रोदकाभावातांभोजनदशायामिदमेवोते
भुक्तोवस्वपाणिरुद्धो धारयेत। यावत्सुगतोदकोस्थो भवतः तेतो सिमुपस्थरो रामभुक्त्वा नियनेनाग्ने
रुपस्थद्धवः। दिवावनभुंजीतानखलफलेभ्यः मूलानिकंदानिफलानि आम्रादीनि तेभ्योन्यतदिवान
भुंजीतातद्दहलोनदोषः। स्थालीपाकोतुदश्यानिवर्जयेत। तेनसपिंडानाब्राह्मणभोजयेदित्यादो ब्रा
ह्मणानत्वानभुंजीत। अनुदेश्यानि दश्योदेवतास्पष्टरोवारिकानि नानिते भुजिनान्यम्लफलेभ्यः
मूलानिकंदानिफलानि आम्रादीपलेनि तेभ्योन्यतदिवानभुंजीत। अह्वक्षालेन दोषः। स्थालीपाकोतुदश्या
नि वर्जयेत। तेनसपिंडश्राद्धे ब्राह्मणभोजनेदित्यादो वाह्मणान्त्वानभुंजीत। अह्वक्षालेन दोषः। अनुदेश्यानि पिष्ट
नि वर्जयेता तेन सपिंडश्राद्धे ब्राह्मणभोजने दित्यादो वाह्मणान्त्वा न भुंजीता। विदश्वेवयज्ञोपवीति भुंजीता नगुत्तरीयादनगुपरि
स्थादेवताभ्यश्च संकल्पितानि तानि च न भुंजीत प्रसोत राह्वादश्वेवपज्ञोपवीतार्थ इत्यपं कल्पोन वतीत्येकोसमु
वासः तेनयज्ञोपवीतं कृत्वा भुंजीता नास्यभोजने पिवासूत्र मेवउपवीतार्थ इत्यपं कल्पोनवतीत्येकोसमु
अपइत्यस्मानस्यन्निवंतुसाद्धं स्नहवदेवदधातायन्निपमनेकल्पुमासिश्रानावेशावाइतिशाद्धावान्यदे

तेषु त्रमध्यात्सुवर्णाद्धिकं श्राद्धकर्त्रेन सर्वे ब्राह्मणान्भोजयेत। मध्यास्तु च पूर्वेद्युः श्राद्धविधानेन सर्पिर्मि-
श्रमन्नं ब्राह्मणान्भोजयेत। मासि श्राद्धे तिलानां द्रोणं येनोपायेन शक्नुयात्तेनोपयोजयेत। येनोपायेनोपा-
धो न यि उ शक्नुयात। असंयोगे द्रव्ये न भक्ष्ये भोज्ये वेति। तेनोपायेन मासि श्राद्धे तिलानां द्रोणं द्रोणमुपजये(?)
तत्रैवैकस्य ब्राह्मणस्य द्रोणमुपयोजयितुं न शक्यते तस्मुदेनानुयोजयेत। द्रोणं द्रोणमिति वीप्साव-
चनं तु प्रतिमासि श्राद्धमुपयोजनार्थमिति केचित्। अन्ये त्वेवं ब्रुवते। प्रत्येकं प्रयत्नेनाभिविष्य भोज्या इति
समुदेतांश्च भोजयेन्न्वा तेन तुणाया न किंचिद्दद्यात् व्याख्यातमिदं। दध्यरितिवत्तु वचनं तथाविधकर्तव्यकृत्या-
पेक्षं। वचनं व्यत्ययो वा। अथ पुष्टिकामस्य वापरे योग। आपटलसमाप्तेः। उदगयने आपूर्यमाणपक्षस्य-
वरात्रम वरार्द्धं मुपोष्य तिष्ये णपुष्टिकामः स्थालीपाकं श्रपयित्वा महाराजमिष्ट्वा तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भो-
जयित्वा महाराजं वै श्रवणं भोजयेत तत्तरा वे व दुदंवचना नो नेयि वालि द्वे वाच्ये प्रीता पुष्टिरात्त्विति एवम-
हरहः परस्मात्तिष्यात् एवमिदं स्थालीपाकं श्रपणादि मिद्धि वचनात् महराजे वेतव्यां आपरस्मात्तिष्या-

त्रपावदपरस्तिष्य आगच्छति। द्वौ द्वितीये तिष्ये ब्राह्मणौ भोजयेत। अनन्तरसमानं। एवमात्तृतीयात्। त्रीन्स्तृतीये
तृतीये तिष्ये त्रीन्भोजयेत। आचतुर्थ्यात्तिष्यादेवं संवत्सरं तेषामभ्युच्चयेन। एवमेतत्कर्म यावज्जीवं संवत्सरं पूर्ये
तेताव कर्तव्यं ब्राह्मणभोजनं तु अभ्युच्चयेन भवति। चतुर्थे प्रभृति चत्वारः पंच प्रभृति पंचेत्यादि।
एवं कृते फलमाह। महदन्तं पोषं पुष्यति। महत्या पुष्ट्या युक्तो भवति। आदितः एवोपवासः उपवासस्तु आदितः
एव पुष्टे भवति। न तु प्रतिपुष्यं। आ तु तेजसा भोजनं वर्जयेत। अन्ततेजो लिखत्वा जिनादीनिता नि तोप
युज्जीताभ्यनुपादुकं दधिपात्रनं वर्जयेदित्येवान स्मृत्युपादुकं दधिष्ठानं वर्जयेदित्येवानस्मृत्युपाश्चनाधिति
ह गापदापादस्यप्रक्षालनं अधिष्ठानं वर्जयेत। एकेनापादेन पादांतरस्य प्रक्षालनं अधिष्ठानं वर्जयेत। प्र-
क्षालनं च पादयोः प्रक्षालनं न दोलनं च तन्त्त तुश्चालनं जानुनि चावस्थापनं जंघायाः एकस्मिन्जानुनि तत-
स्या जंघायाः। अत्याधानं आवस्थापनं वर्जयेत। नखैर्नखवादनं स्फोटनं स्फोटनानि च स वर्जयेदितीनां स्फो-
टनानि तर्जयेत। अकारणं शब्दकारणं वादनं स्फोटनादीनि समासपाठेप्यवर्थः। यद्यास्त्यरिक्ततोपक्रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न्यदेवं कुर्वतां तृणच्छेदनादीनि शिक्षापरिवर्जितेन गृहे तेनैतदपि वर्जयेत्। योऽनाचयमेयुक्तेषु द्रव्यपरिग्रहेषु वास्तव्य
श्वशक्तोऽनर्थं …। केचिद्वदोत्र पठंति धर्माविरुद्धोपेद्रव्यपरिग्रहाः। तेषु योऽनाकुलस्तादायेत स्नातः प्रतिपाद्यापि
तावतीर्थो तीर्थं कुलवत्पात्रे यत्तो … दुर्लभं स्यार्जित स्वप्रतिपादयिता स्यात्। पतितावाप्तीर्थे। मतोनभ
॥७॥ यस्यात्। यतान्निपतोऽप्रदाता। अतीर्थे अपात्रे। यतो न भयस्मात्। यतः कुरूपात् प्रदानाद्दत्तमयस्या ॥७॥
त्तानोऽतीव धर्मादिप्रतिषिद्धान्भोगान्। धर्माविरुद्धा ये भोगाः … दनस्य भार्यास्ते वा दयस्ते बावदनो
गशीलः स्यात्। एवमुभौ लोकावभिजयति। एवं महत्ता कुर्यात् … प्रकारः … लोकान्
विनश्यति। भोगेनेमं लोकं तीर्थप्रतिपादनेनैवामुमिति॥ इत्यष्टमः पटलः॥ सर्वाश्रमाणां समेव प्रदानीत्यु
तेषुरस्तात्। केचित्तु नस्त्वाश्रमा इत्याहुः चत्वार आश्रमाः॥ गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थमिति। आ
श्रमेते येषु श्रेयार्थिनः पुरुषाः इत्याश्रमाः। एतासां सामान्यसंज्ञा … विशेषसंज्ञाः … इति गृहे तिष्ठतीति कु
टुंबवरक्षणपर इति गृहस्थः। तस्य भावो गार्हस्थ्यं। के आश्रमाः। आचार्यकुलं आचार्यकुले वासो …

यासोऽपेक्षः॥ मनुष्यवचने॥ मनुत इति मुनिः। ज्ञानपरः। तस्य भावो मौनं मोक्षपरः॥ वने प्रतितिष्ठतीति वनप्रस्थः
एव वानप्रस्थः॥ प्रस्तादित्वात् एत्वं॥ तस्य भावो वानप्रस्थ्यं॥ इति शब्दः परिसमाप्त्यर्थः॥ एतावंतः एवाश्रमाः …
णां मेवोपदेशो॥ चत्वार इति वचनेन के आश्रमाः … विधीनात … समष्टी
ते॥ … सर्वेषु यथोपदेशं अव्यग्रावर्त्तमानः क्षेमं गच्छति। तेष्वाश्रमेषु सर्वेषु वर्त्तमानोऽपि यथाशास्त्रं
व्यग्रः समाहितमना न चायो वर्त्तते स क्षेमं … अनेन आश्रमविकल्पोऽनुमतो वेदितव्यः॥ निःश्रे
यसार्थिना अन्यतमस्मिन्नाश्रमे यथाशास्त्रमवहितेन वर्त्तितव्यमिति। तथा च गौतमः॥ तस्याश्रमविकल्पमेके
ब्रुवते इति॥ सर्वेषामुपनयनप्रभृति समानं आचार्यकुलेवासः॥ उपनयनप्रभृति तदमिति। तथा च गौतमः
तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवते इति॥ सर्वेषामुपनयनप्रभृति समानं आचार्यकुलेवासः। उपनयनप्रभृति
आचार्यकुले वासः। अष्टचत्वारिंशद्वर्षादीनि मन्यते मः॥ सर्वेषामाश्रमाणां समानः सर्वेषामनुसर्गो वि
धाया॥ अनेन सर्गः अनुसर्गः। छांदसो दीर्घः विधाया … सर्वेषामाश्रमाणां समानः। तस्माद्वाचक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

लेवासः समानह इति वृद्धावर्णात्तियतकामयेन तदारभेत्॥ अस्याश्रमं याति वर्णात्तिविहितानि। तानि वृद्धाग्रहस्थे
स्मेतानि। एषामनुन मोनेत्यवा यः। १ लं चेदमेधारतानि शक्यान्यनुष्ठातुं नैतानि इत्याचार्यादुपश्रुत्य च क मं मु
लेवा कामयेत तदारभेत्॥ तमाश्रमं प्रतिपद्येतेति। तत्राद्य इत्स्यस्य पूर्वमेव प्रपवितवान्। अध्ययनानंतरं
विचित तस्य आचार्यकुलस्य रूपमाह। यथा विद्यार्थस्य नियम स्तेनैव तमनं प्रसेदतः आचार्यं ने लेभामी
र भा स्ये ब्रह्मचारित्वः यथा विद्यार्थस्योपकुर्वाणस्य ब्रह्मचारिणः कृत्स्नवर्गविधिरित्यारभ्यामौंजीध
नादिनियमस्तु तः॥ अनेनैव नियमातीतमा शरीरपातात्तत्र स्थेयं दिनेनं यस्य देहस्तु जेशरीर न्यसः परिसा
गो भवति॥ ब्रह्मचारिणो नैष्ठिकस्य तत्रैवामरणांतिकं स्थितं॥ नास्य मातरं ग [illegible] यदि तन्नैव आश्रममात्मनः क्षेमं
मन्यते। तत्र मनुः आचार्ये तु खलु प्रेते अपुत्रे गुणान्विते। गुरुदारे सपिंडे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत्॥ एतेष्वविद्य
मानेस्थानासनविहारवान् प्रयुंजानोग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः॥ एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः।
स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेह जायते पुनरिति॥ अथ परिव्राजः॥ अथानंतरं परिव्राजो धर्मान् वक्ष्यते। इष्टोष्ट्वा

यो ब्रह्मचारी दारान् न परित्यज्य आत्मज्ञानाय संन्यासी॥ अतएव ब्रह्मचर्यं वा प्रव्रजति। अतएव ब्रह्म
चर्य आमादेव ब्रह्मचर्याद्वा अविप्लुतब्रह्मचर्यः प्रव्रजति प्रव्रज्यां कुर्यात्। यदि तद्देव पक्वकषायो न वा
श्रयतेदि ब्रह्मचर्याद्देव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वेति॥ यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्। दारपरिग्रहे स नित्या
नैमित्तिकानि कर्माणि कर्तुं प्रतिषिद्धानि वर्जयन् ते गृहस्थो ब्रह्मवनुष्ठते इति॥ यथाह याज्ञवल्क्यः॥ न्या
यार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोतिथिप्रियः। श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोपि विमुच्यते इति॥ अथ नाहिता
ग्निः तस्य विरक्तस्य मुक्त्याश्रमप्रवेशे को विरोधः॥ आपन्नानां वैराग्यं [illegible] वा आपते ब्रह्मचर्यं
[illegible] पक्षेन देवस्यः [illegible] इति। मनुरपि। ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्॥ अनपाकृ
त्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः इति॥ नो नमोक्षाश्रमः। न चैवं ब्रह्मचर्याद्वापि व्रजतो न प्रपद्यते॥ अथ तत्र य
दहरेव विरजेदिति श्रुत्या यदहरेव प्रव्रजितुं॥ विरक्तस्य गृहस्थस्यापि युक्तं न विष्यति। अन्यथैव तद्वा आजापत्या
निरूप्येष्टिं सार्ववेदसदक्षिणां॥ आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादिति। तथा यो गृहस्थो [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ततः पर्यायेण दारक्रियायामसमर्थः तस्यापि पुत्रस्यैव प्रव्रज्या॥ तस्मादेकं रेवर्जयेदित्येषपरः कालः परिव्र
ज्यायाः सर्वस्य दविरक्तस्येति मुक्तं। एवकारस्तत्सूत्रे श्रुत्यनुसारेण ज्ञेयः। यथा गृहाद्वा वनाद्वेति प्र
व्राजेत श्रुतिः ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्यादि॥ तथेति। तस्योपदिशंति। तस्य परिव्राजकस्य कर्तव्यमुपदिशंति
॥५८॥ यमेरसा॥ अनग्निरनिकेतः स्यादशर्माशरणो मुनिः। स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्य॥ अथा
निहोत्रं चरन्नेतं॥ ब्रह्मचारिणः समिदाधानं अग्निकार्यं गृहस्थस्योपासनं अग्निहोत्रादि वानप्रस्थस्य श्रा
मणकेन अग्निमाधायेति विहितं होमादि तस्य नैवं विधं किंचिदग्निः निकेतो निकेतो निवासस्थानं रक्ष
रतेतदेनावादनितः शर्म सुखं॥ तदस्य नास्तीत्यशर्मा कंचिदपि शरणत्वेनाप्रतिपद्येन वाकं स्यपि वि
रतो नस्तत्रशरणः स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपः तत्रैव वाचं विसृजेत् अन्यत्र मौनव्रतः स्यात्॥ पाव
नार्थं प्राणान्धारयितेत्याह प्राणवृत्तिं तावतीं भिक्षां ग्रामे प्रविशेत् अन्यदा बहिर्वासः। इहार्थाः स्यादपहाय परकी
कार्थजपहोमादयो न संति यस्य सोऽनीहोत्रा कृच्चरत्यतः। एवमन्तर्भवेत्तेनैकस्मिन् ग्रामे न्यस्य कस्मिन्नापि

वसेत्॥ अत्र गौतमः॥ न द्वितीयामपर्तुरात्रिं ग्रामे वसेत्। वर्षास्वध्रुवशीलस्तिष्ठेत्। तत्र मुंडता छादनं विदितं॥
पुरवरे मुंडं परित्यक्तस्य योग्यतया सर्वस्य समाच्छादनेन दृश्याद्वा च्छादयेत्॥ निर्णिज्येति गौतमः॥ सर्वतः परिमो
क्षमेके॥ सर्वैरेव वासोभिः परिमोक्षमेके उपदिशंति न किंचिदपि वासोऽन्यानानं च वयेदिति॥ अहा सर्वतः
विधितः निषेधश्च कस्य परिमोक्षमेके कुर्वतइति॥ न किंचिदस्य कर्तव्यं किंचित्स्वसंदिति च॥ रनदेवो दी
हरणं प्रपंचयति। सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्य आत्मानमन्विच्छेत्॥ सत्यं वक्तव्यमि
तियो नियमः तं परित्यजेत् तथानृतं च वक्तव्यं॥ अनृतं तत्र हिंसायां इत्यादिकं विषये अनृतं वक्त
व्यमिति यो नियमः तं परित्यज्य आत्मानं अध्यात्मपटले अन्विच्छेत् उपासीतेति॥ तदेव ज्ञानं वक्तव
लेन नाना दृत विधिनिषेधाः स्वैरं प्रवर्तते सिद्धानां तेषां मनुपपन्नस्तं॥ अथैषामेव स्वैरचारित्वाधि
गतेति॥ तत्राह बुद्धे क्षेमप्रापणं॥ आत्मनि बुद्धे रवगते सति तद्बलान्सर्वमश्नुवंतस्याऽस्य क्षेमं प्राप्यति
स्यर्थेन चोदितेधायि समिद्धो निर्भस्मसात् कुरुते तेनानानां निस्यर्थेकमाणि भस्मसात्कुरुते तथैतिहिद्व

निराकरोतीति तां॥ रुद्रो विधितिप्ति विद्धा॥ ततमनुवृध्यं तेन जातिको प्येत॥ आकृष्टः कुशास्त्रं वदेत्॥ समस्ता व्यवकीर्णं
च नवावमन्तं नवदेत नवोत्पातनिमित्ता भ्यां न नक्षत्रांग विद्यया॥ नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हि
चिदिति॥ एतावता यतिमेव प्रच्छन्न त्यक्त्वा यानि कर्माणि विहितानि तानि कर्तव्यानि। यानि च निषिद्धानि तानि वर्ज्यानि। नु
द्विजेतरस्य मस्याः पणामिय तेन त्यक्तो विनेद्धमिहा वुद्धे वेद्ये मस्या पणं देवन दुःखमुपलभ्यते। आत्म
बोधमात्रेणावेतरेद्ये मन्वाप्यते नाहिं देहेव शरीरे दुःखनोपलभ्यते ज्ञानान्नन्य न तदस्ति न हिंसा निना मूद्र्धा ॥५॥
यिचिन्तं मन्यमानो पिद्धयाद्दुःखतेनैव मारब्धा तान खेरखरणा दिव तेनेइति। तस्माच्च कथं चित् परिपक्व
कषाय श्रवणमनननिदिध्यासनैः साक्षात्कृतात्म स्वरूपः प्रतिसिद्धेश्च ब्रह्मज्ञानप्रयाने क्रियते॥ एषांगो
गतिरतो मुच्यत इति॥ अथवा न गच्छा॥ अनंतरवानप्रस्थाश्रमपुरुषे॥ एतस्य वृत्तचपंवानेन व्रजन्ति।
स्वरूपेण व्रजति॥ अपुनःप्रवश्यामि॥ वननप्रतिष्ठ इति तयस्वगोतमा आयाम वनेप्रविशेदिति॥ नस्यो
पदिसतिगतं॥ अस्य द्वितीय [illegible] रात्रिवेतःस्पादशमिशरणा तु तानः स्वाध्यायरवोस्तेन मानोवाचं॥

[illegible] तु न रस्यै कोपि॥ नता वेदो पासना॥ कुल्मचारे [illegible] तस्मात्स्त्रौ विकेऽश्रो यथा पूर्वं सनियआदध्यादि त्यर्थो
चिवर्जितः॥ अपर आह शामणवेना ग्नि माधायो आम ना [illegible] मे वैश्वानसाग्नि होत्रेतद्वेन प्रकारेणा कोपि
नाधेयः तस्मिन्‌ सायं प्रातरग्निकार्यमिति॥ अस्य ऊत तस्यारण्यमा हृदं नै विहितं॥ अरण्ये [illegible]
जिन वल्कलादितो मूले [illegible] पत्र्योन्यतानि तेवर्तयश्चरेत्ततो मलादिभिव तपने देत॥ प्राणयात्रा ता उवं
श्वरेत॥ वरणशील स्यात्॥ अततः प्रवृत्तानि मलादितिः स्वयंगृहीतेकंचि कालं वर्तयेत॥ अततः अतप्र
दत्तानि स्वयमेव पतितानि॥ अभिन्नेतस्य वदितिवल्कलनातोन संवंध॥ तान्यमि निर्दिष्टयतेवे वर्तयेदिति॥ ततो
वायु भक्षा काशति॥ अपिनिस्वयेतनतः कंचि कालं न भुञ्जे॥ ततो वायुभक्षः तत अकाशमभिनिश्चये
नवविद्धुकस्ये दिति॥ तेषामन्तरम्रत्तरः संयोगः फलतो विशिष्टाः संयुज्यते संजीवतद्वतिसंयोगः प्राप्त
आदीनां मध्ये उत्तरमुत्तरं द्रव्यस्य नाश्वतरां फलतो [illegible] इति॥ अथ वानप्रस्थस्ये वानुष्ठ कर्म
एयुपदिशंति कथं॥ [illegible] माध्यदाने [illegible] निनाधाय कर्मान्यारभते सो मा कार्चो नियतेः [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ते॥ वृक्षसर्वयैस्थितो विद्यासमाप्य गृहस्थस्वतंत्रचारीनाधायवर्ने ण्णदारं नूतं सोमावराद्ध्यानि॥ अथ आंबु
श्राद्धे तत्र भवो वराद्ध्यं सोमो वराद्ध्यो येषां तानिश्चयते॥ सोमावराद्ध्यानि सोमांतानि हविर्येषां तानि
वातुर्मास्यानि हविर्यज्ञास्तन्ते सोमनैस्यथ यानि श्रूयते यानि श्रुतो विहितानि टहानेकं चोत्सदारः सम्
त्य हाग्नि प्रियं विहिर्यामा इस्ते॥ अथ यानाह्य हर एपंटे हाने वासंकुटुंबः साहे वाग्नि स्त्रिग्रमाहु हविं
॥५१॥ तेत॥ अस्मिन्पक्षे आहु तमेकाग्नि रित्येव नास्ति॥ एकोवा अथवा तुर्हे पुनार्यानिद्विप्य स्वयते एवं ॥५१॥
नेवसेत॥ अस्मिन्पक्षे प्राजापत्यान्तेष्टिं परिव्राजक हेतन्यायेन श्रोतान्तेचीनान्मनि समारोप्य श्रो
त्रमणक्रमाग्नि मात्मारक्षकाग्निभवेत् सिलोच्छेन वर्तयेत॥ आस्यात सिलोच्छेनेन वर्तयेत्॥ प्राणपात्र
क्षेपात्॥ इदस्यु वस्पर का किन [illegible] काकिनर वृत्यन्ये॥ नचारे कुर्वप्रतिग्रहीपात्॥ य
दा शिलोंछवृत्तिमांतः अत तत्र कुर्वन्न कुर्वन्ति दपित्रतिग्रही पात्॥ अभिषिच्य स्नुहयात्॥ अनुवा
दायां स्नानविशेषु विधातु॥ १॥ नरपाम्प वयादि सिध्रम मिति कुर्वे आदित्यमुदकमुत्सृज्य॥ स्नायादिति

सर्वत्रोदकोपस्पर्शनविधिः॥ सर्ववर्णाश्रमसाधारमणान्तं तं॥ तथा चोत्तरत्र तस्य यहतांत स्या दंदइव्याणामेव उ
पदिशंति॥ पाकार्थं भोजनार्थं वा स्मिपरसुश्रुद्रात्र कांजानां॥ यानि पाकार्थानि ताम्रनाडादिनि पानि वभोजनार्था
नि कांस्यादीनि ते षां सर्वेषां वा स्यादिना वस्तुणां रक्षकुस्याविधा पाइहेड्ष्य न्त्या ध्यरत्वेव उपदिशति॥ कांजमपि
वास्यादिवन्द्र द रण विशेषो दारूमयः॥ इंद्रीनानं देवमा दायेतराणि दग्धा रत्पमव तिष्ठत॥ तेषां पाकार्दनांसा
धनानां सर्वेवद्धं अम्ब स्वमादाय इतराणि वभार्या पिदत्वा गरल्मुपतिष्ठेत समाश्रयेदिति॥ तस्या रण्ये नैव अत
कुर्ध्ह्हामि व्रत्तिः प्राणपात्रा प्रतीक्षा अतिथि पूजा॥ आच्छादनं वस्त्रं अंशपेशुकूर्मसु श्रोडशाश्वरवंतेकार्याः एयुपा
पूर्णमासादि पुरोडाशादिविहितानगृहस्थस्यतस्यानेव रचः कार्याः॥ सर्वे नोपांशुमस्त्वाध्येन॥ सर्वदर्भकाउसा
गंप्रधानमाधाय्॥ तेनारण्यस्वाध्यायतानोपि मुखेन श्रुणु पुनावदुपांशु चेति॥ अन्यथं शरणं॥ गृहमन्यम् एवं
तस्य॥ आकाशो स्वयं स्वयमाकाशरव वसेत॥ आ उपस्तीर्णं शय्यासने॥ शयनं वासनं वानुपवस्तीर्णं देयं
यते॥ परित्यजेत॥ तत्र मनुः त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसंचितं जीर्णानि चैव वासांसि पुष्पमूलफलानि च

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

येति॥स्वयंसमानियममिच्छन्नवहमेवपात्रेणसायंप्रातरर्थं नाहरेत॥२ इमे का किन्नरप्रस्थस्य स्यन्त पांसं नियन
मिच्छन्नस्य संचिनुयात॥ किंतर्हि अन्नाहमेवपात्रेणयेनकेनचित॥सायंप्रातश्चार्थमशनीयमाहरेत॥वन्येष्व
वं क्रियं तं विकालेवर्तयि वा ततोपि वायुमाकाशमित्यभिनेः अथेतेषामुत्तरउत्तरसंयोगःफलतो विशेषः॥स्य
र्वगता निरूपिता आश्रमाः॥ अथेदानीं पश्चात् ति देयेणतेषामेवप्राधान्यमप्राधान्यं चनिर्णेजिरे॥प्रजा ऋषि
उत्तिरे प्रजाति नन्यत्तेनंदते॥अयंमार्गो यो दक्षिणमार्गः तं प्राप्य छांदोग्योक्तेन धूमादिमार्गेण गत्वा पुनः श्मशान
निर्मेजिरे। मरणं प्रतिपेदिरे॥ [illegible] यस्वे त्याजवं जवीभावमापेदिरे इति गृहस्थानां निंदा॥ अथ [illegible]
स्थानि ये प्रजा नेषिरे यः उत्तरेनार्यमणः पथानते॥ उर्ध्वरेतसां प्रशंसा प्रेप्रजा नाम्पन्तत्तउत्तरेणमार्गेण [illegible]
नार्ग प्राप्य विरादि मार्गेण गच्छ अमृतत्वं विष्णुन्त्र्यत्ययः कल्पंते समाथोः सं प्रचंतो॥ उर्ध्वरेतसां प्रशं
स॥ तह [illegible] अनंतत्रयेप्यूर्ध्वरेतसा तेषामेवाप्रशंसेति पुनरपितेषामेविवप्रकारान्तरेण प्रशंसा॥ अथा
संकल्पसिद्धयोन वंति॥ अथापि अपि च संकल्पादेवसिद्धयो भवंति॥ पुनरपि तेषामेविवप्रकारान्तरेण प

शंसा॥ अथापि संकल्पसिद्धयोभवंति॥ अथापि अपि च संकल्पादेवसिद्धयो भवंति तेषामूर्ध्वरेतसां
तत्रोदाहरणं यथा वं ज प्रजापतिर्न हरेर्दर्शनं। मनोजवता [illegible] अन्यदेवयुक्तं यदि न हत्वा मनोहरे [illegible] दय
इति काममयेरत कामवर्षापर्जन्यो भवति यदि वाकं चिदपुत्रम [illegible] पुत्रोस्य जायतामिति [illegible]
यदि वा दूरे च वस्थितानतीर्थेयेपुरदेशेषु स्थितान् पश्यामीति मतिः तेषां दर्शनं भवति॥ मनएव [illegible]
ते मनोजवता तेषां तावा मनोजवता यदि काममयेरन् अंतरं देशे रयत्यामेवकाले [illegible] सुयामीति तेनोत
णयतीकालेनमनस्तद्देशंप्राप्नोतिनावता तेशेज्ञा [illegible] रेति॥ यथान्यदेवयुक्तं रोगिणामारोग्यादि तदपि
कल्पादेवतथाभवतियस्मादेवं तस्माद्भूतितःप्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टानाश्रमानेके ब्रुवते श्रुतितःप
[illegible] विशिष्टानाश्रमानेके ब्रजेदित्यानुगते [illegible] प्रकारांतरेण प्रत्यक्षफलत्वाच्च [illegible]
नाश्रमानेके ब्रुवतेश्रुतितःयदहरेव विरजेत तदहरेव प्रव्रजेदित्यादि श्रुत्यानुगतत्वात् [illegible] पयः कपाल
त्रयस्यरूपवाच्च॥ र्ध्वरेतसामाश्रमाणामिति॥ निष्ठा त्रयानि [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पत्नीसंबंधात्पुत्रैर्नीष्टैकार्यमिति तैर्विरुद्ध आचारो प्रमाणमिति मन्यंतं अयमभिधा त्रयो वेदास्तानुपे
पाठेन आश्रयंतश्च विंदंति ते त्रैविद्यास्तेष अत्यानां ... तेषां वेदरत्नप्रमाणमतो द्वियेर्थ इति॥ नि
ष्टानि र्णयः यथा हंस ... नोनेमिति ... नेदनोत्कज्जोणिअ स्मरति॥ प्रत्यक्षो निमित्तमितिवा तत अतत्र वेदेषु
यानिकर्माणि श्रूयंते ... निद्व्यादि सर्वं यानि॥ उद्ये कृत्वा क्रियते ... जु षतेरवं प्रकाराणि ते ब
॥५३ रुद्ध आचारः प्रमोत्तानमननोति मन्यंते। एतदुक्तं भवति॥ सर्वेषु वेदेषु सर्वस्व शास्त्रानु अपि हो नो ॥५३॥
विश्वनजानपेन पर्येतान्नियमोऽन्य त्वात्स्यपतो विधीयते॥ अतो गार्हस्थ्यमेव श्रेष्ठं॥ ऊर्ध्वरेतसां त्वाश्र
मास्ति किं ज्ञानवत्समाप्त ... यदि वेदाः प्रमाणमिति॥ तथाच गौतमः॥ एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षवि
धानाद्गार्हस्थ्यस्येति॥ ... गार्हस्थ्यमेव प्रशस्यते। श्मशानानि ... निंदां परिहरति॥ यत्तु श्मशान
मुच्यते॥ नानाकर्मणामेवं ते पुरुषं ते पुरुषसंस्कारो विधीयते। यत्तु ... श्मशानं श्रूयते सर्वेषां ना
कर्मणामग्निहोत्रादीनां अंतेपि च मेधार्व्यपुरुषसंस्कारो विधीयते। न तु पिशाचीन ... नेवरो ...

इति कुत इत्याह। ततः परमनंतं फलं स्वर्ग्यशब्दं श्रूयते ततः परं श्मशानकर्मणोनंतरमपरिमितं स्वर्ग्यशब्द
वाच्यं फलं श्रूयते॥ स एष प्रजापत्यां प्रजमानोऽस्माल्लोकात्स्वर्गं लोकमेतीति। अनंतस्य स्वर्गमिति तिय कोर ... दरा ... पज
नः अपपावो॥ पुनरपि गार्हस्थ्यमेव प्रकारांतरेण प्रस्तौति॥ अथाप्यस्य प्रजापतिमंत्र तमाम्नाय ... हा॥
अथापि ... अस्य ... हरच्छ स्य प्रजास्ततानं अमृतममरणमाम्नायो वेदः आह प्रजामनु प्रजा
यसे तदु ते मर्त्यामृतं इति। हे मर्त्य मरणधर्मन् प्रजाजायमानं ... प्रजा ... मानामनु
प्रजायसे ... जायसे तदेव ते मरणधर्मणः अमृतममरणमिति न ... यसे ... प्रजामपि
णा त्रियुसीद ... उपपन्नं चेतदित्याह। अथापि स ... यं विरूढः दृश्यते प्रत्यक्षेणोपलभ्यते॥ ...
सारूप्यं देह ... अथापि॥ अयमपि ... रूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते॥ ...
इति ... ते। दृश्यते हि सारूप्यं द्वयो॥ देहमात्रं भिन्नं॥ देहमित्यस्यार्थिक ... यदि ...
स्थानं किमेतावतेत्याह। तेशिष्टे ... वर्तमानोः पूर्वेषां सापत्येण कीर्तिस्वर्गं ...

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वोदिते षु कर्म्मस्ववस्थिताः तेषां पितृपितामहादीनां सोपानायेत परलोके नसंबंधानां कीर्त्तिं वर्द्धयं
ति अस्माथं पुत्रः रवंवर्त्तमानः अस्माकं पात्र इति॥ स्वर्गं च वर्द्धयति॥ कीर्त्तिमतां स्वर्गे एव वश्य ते॥ एवमवो
त्तरः परेषां॥ कीर्त्तिः स्वर्गं च वर्द्धयति। एवमनेन प्रकारेण आ मृतसंहताः न स्वर्गजिताः न ते संहतो महाभू
तप्रलयः आ तस्मात्तेषु पुत्रिणां स्वर्गजितोन वृत्तितेषु अनः स्वर्गे वीगाथाः न विष्यंतीति नवि ष्यत्पुराणे
५८॥ प्रलयानंतरं सर्गतः सर्गात् संसारस्य वीजाथाः न नावं वंति म विष्यत्पुराणे श्रूयते॥ अयाति प्रजापते ५८॥
रपिवा कश्यव तस्मिन थेनवातेगा हस्थ्यमेव वरिष्ठमिति॥ त्रयीविद्यां च स्मच र्यं प्रजातिं श्रद्धी तपोपसन्म
नुप्रदानं यएतानि कुर्वते तेरिस्सहस्मार जोनवा ध्वंसतेन्यत्प्रशंसन्निति॥ त्रयी विद्या त्रयाणां वेदानाम
ध्ययनं ब्रह्मचर्यं महत्त्ववारिणा प्रादिं प्रजातिं प्रजोत्पादनं श्रद्धां नास्तिक्यतप तु पर्वाप्रा दीनि सोऽह
वागोतानि अनुप्रदानं अतवेदिवाहवेदिवहिर्वेदिदानं येतानि कुर्वते ते रिस्सहस्मः तरवा स्मावंसहायाः
अन्यत्र धीरेतेषां प्रमादं वं प्रशंसन्न पुरषोरजयपांसुर्नवाध्वंसते तेन श्यतीति इतिशाद्रावचनसमादर्थ्यः॥

पयेवं न हि संदेहो तु कर्मसु वर्त्तमानाः पुत्राः पूर्वेषां पितॄन् स्वर्गं च वर्द्धयंति॥ तथाऽजाते ष्विह द्वेषु वर्त्तमानाः अकीर्त्तिनर
कं च वर्द्धयेयुः न नाहि तत्र्यवेपापद्धतत्स्त एवं नपरान् हिंसंति। तेत्रे प्रजासंतानं वा स्मकर्तारः तएव ध्वंसंति ध्वंसते
नपरान् पित्रादीन् हिंसंति। अयपतितश्चनस्यते। यदेव पतंजलस्य तेदि गादे सिद्धं च्युतं तदेव पतति॥ नेव
नस्यति शास्त्र च पातयति। तद्धत एतदेवोपपादयति। नास्मिंल्लोके कर्मणि संबंधो विद्यते॥ तथा परस्मिंल्लोके
फले॥ अस्येत्येवं वचनं॥ अस्य पित्रादेः पूर्वं तस्य अस्मिंल्लोके पुत्रस्य तेः कर्माणिः संबंधो न विद्यते॥ दृष्टांतोय
यथा पुत्र कृतेषु कर्मसु पित्रादेः पूर्वप तस्य अस्मिंल्लोके पुत्रस्य तेः कर्मणि संबंधो न विद्यते॥ दृष्टांतोऽन्य
था पुत्रकृतेषु कर्मसु पित्रादेः कर्तृत्वं नास्ति॥ तथा स्मिन् परलोके कर्मफले रपि संबंधो नास्तीत्यर्थः। तदेतनवे
दितव्यं पुत्रं पापह तत्स्त एव ध्वंसतीति। तदर्थं प्रा॥ एतेन तस्य नाशो न हि तु नो वेदितव्यं प्रजापयेर्म
णामिति संगोत्रः प्रजापते हिर एष गर्भस्य सृष्टिणां अमरीचादीप सर्गः देवतादितिः संततेः देव धर्मा
एवस्वेस्वे पदे वर्त्तते। पारिभ सूत्राः यापहतः स्वपर्ध्वंसनानाः। तानपि ध्वंसनः तदेतन्नोपपद्यते॥ पुण्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

हृतेसुस्वेनापि वर्त्तितं यतिरिति॥ अत्रोदाहरणमहा॥ तत्रयेषु स्वतस्तेषां प्रच्छन्नतयेपवनस्वलंत्यउपलभ्यं
ते। तत्रैस्वर्गपुण्यस्तेतो वसिस्टादयः तेषां प्रस्तत्यशसेरा ॥ लिखः॥ चस्पष्टं च तलस्य उपलभ्यते। दिवियथाम
मरू षिमंडलो श्रूयते ये॥ संहतो वारतानिक्षो तीत्रियमक्षत्रा णितिरिदमविप्रमाणानपुत्राणाधं सप्तर्षेर्वाणां
स इति। स्यानुक्तेनावयवेनतपसा वा कांचित्सशरीरोनवतलोकंनपतीतिसवे स्यासिद्धि चस्याने तु त
त्त्र्ये स्समाश्रमाणां कलावयवेनपुजितानां कर्मणा एकदेशेणभवेन्तशेषेणतपसा वा॥ तेषु एवं स्निहत्व ॥५५॥
॥५५॥ त्त्र्यसमाश्रमाणां वेनतरस्य न्यतीति॥ नतस्मात्तत्तस्येन वेदविधयश्रेतनकल्पादेवसिद्धं स्यानंतदरि
रे तस्मा सहशरीरेणतावंतत्रेतंत्रयतीति॥ नतस्मात्ततस्येनवेदविधि तस्मात्स्वर्गादि नित्यस्य सर्वत्र
यात् नतुआश्रमाणां नेष्टकारसुस्निति॥ तदेनेकाश्रमं वावायाँइत्ययमेवपक्षः स्थापितः॥ अन्येसर्वेआश्रमाद्रा
श्रमा ताद्येष्वेकोगत्वासिति॥ तदेवनेकाश्रम्य चावा याइतेपतेवपक्षः स्थापितः॥ अन्येसर्वेआश्रमा
विता नृथितास्वाता तश्चतेषुसर्वेषुयथापदेशमव्ययोवतनानेः क्ष्येत्युक्ती त्येतदवस्थाविदितिनि
इतिवसपटल॥॥ श्रीरामः॥॥ व्याख्याता नुवर्णानां साधारणवैशेषिकधर्माः॥ तत्रचतुर्णीसाहचर्यमाः

उनवद्वेनानसंकीर्तनं श्रोतुंबुद्धि समाधानार्थं अहिंसासत्यास्तेपादत्तः सर्ववर्णानां साधारणधर्मा॥
अध्ययनादयस्त्रयाणां॥ अध्यापनादयो ब्राह्मणस्याणस्यायुद्धादयः क्षत्रियस्य वाण्यादयो वैश्यस्य शुश्रू
षा शूद्रस्य राजानां मेस्थितो विवक्षितः तस्मिन्हि वदो दक्षिणादारमापयेत्। स्यपत्यादिनिकारयेत् दक्षिण
ना द्वारं यस्य तत्तथोक्तः॥ अंतरस्यां तरिवेश्म॥ सर्वेत्रामेवधावेगाणनस्येयापुतस्य अतस्य अरि
त्ननापयेत्॥ आत्मनः तस्य पुरस्ताद्वसथ॥ तस्य चेश्मनः पुरस्तादावसथः कारइतव्य॥ रत्यवसथ्यवसोऽस्ति
निति आवसथ्य आस्थानमंडपः तस्यानंत्रणानिदिसेनादक्षिणेनपुरसनादक्षिणोदग्द्वारायथा भवन्तद्रथेत
वहिरंतस्थेति दक्षिणेनेस्येनवं तां॥ एनतादितीये तिव्यथेद्वितीया॥ पुनस्वदक्षिणतः अहरेस भाकारयेत्सा
दक्षिणोदग्द्वारा॥ दक्षिणस्यनुनरस्यां जादिशिद्वारोयस्या सातथोक्ता कोनचेमुखयत्रद्वारमितितेन उदग्द्वा
नयवाप्यंतरंतद्रभवनयिथयस्य द्वयेतेस्वमयमिति॥ तेकाद्युतार्थेनः तदायन्त्रानरक्षः सर्वद्वावासरवात्
स्तुः॥ वेश्मनस्यावसथेसमायमिलोते तत्र सर्वे द्व वस्यानेनकिकोयचे अमनस्य स्तुः अविच्छेदेनधार्यां॥ अग्नि

रुनाचनित्यायथाष्टहनेये ऽत्रैराखनेसायंत्रानेहोमरत्सर्थः मत्रावचिताचेतद् व्यमतिरेदेत्ता आवसथ्ये श्रो
त्रियाचराध्यनतिथीन्वासयेरू॥ आवसथ्याख्येस्थाने अतिथीन्वासयेत् तेशेष्वतेश्रोत्रियाचराध्या
निति॥ आवसथाद्रे यराह्यशह्व॥ यदेसर्वाचासयितुं नशक्नोति श्रोत्रियानचिताचहा सथ्येदितितेषांयथा
नुरूपमावसथः शय्या अन्नपानं चविहेदात तेषां अतिथीनांयथागुणं हुनायगुणा आवसथादाथदेयानिरो
॥५८॥ पेदणदेयं॥ आवसथाः अवधारकारणाः शय्याः खहदयः अन्नेनेदत्तानादियानंतत्रसमादिगलन्तुक्ष ॥५८॥
ना॥ यांश्चनातिनीचेतागुरवंपित्रादयः अनातानामेत्रिणः तोत्रातिनिजेते॥ मदकोन्यपाछादनादिषुतान्नातिः
पीतानवास्यविप्रयेञ्जधानेगणहिनातथात्वावानिजसीदेत॥ अस्यसत्तोविप्रयेरा [illegible] थां आपाहान
भावेनुनेवुदसारिगेणव्याधिनाहिमननीहारेणवर्षादीनानुपलक्षणमेतत्॥ आस्यंतपः आदितः
रक्षितापः॥ एतैः प्रकारांतरैः अन्यानारत्नुद्धिर्वेवोत्पविनाद्दुष्टिचिद्रूमसेण व्यक्तीदेत॥ अवसन्नोनवत्ता
नराज्ञोमपराधः॥ यदाहात्तायभावेनवाधेस्वरो [illegible] स्यात्वुद्धिर्वेचन [illegible]

प्येअवतितेदासोहिमातस्येपोरुपवेशाइतस्य [illegible] नोजनाद्भुनेरोह [illegible] तथाकुर्यादाजवंदकीप्रतोन्चस
पांमध्येत्रिदेवनलुॐ [illegible] पुग्मापुग्मार्वेतेरुकंन्यथा [illegible] सभूतानमे
आधियंदेवेनंयस्योपरिकोलतेन [illegible] तितस्यानमचिदेवनंयस्योपरिकोलतेन [illegible] दीव्यंतित
स्यानमचिदेवनंतत्रकाष्ठादिनाउदृत्याक्षोन्नतिः॥ अथोदयतत्राक्षनन्नाक्षान्युग्मसंख्यान्विनो
तवक्षैकस्यविकारत्वेनयथार्थत्वयावाह्यपृतोनिर्वर्तयेत्तेनाक्षतोनिवपतिराजत्वेनाज्ञानिमुखेनसहिको
नामेच्छार्याः श्रुत्वयः सत्यशीलादोवितारःस्युर्धार्मिकाहिनानेयःश्रुत्वयः अथश्रद्धारातारोराष्ट्राःसत्यवादि
नरवंनतारवंनतापवधुरूपास्तेन्दीवितारःस्युर्देवितारस्युःदेविजुंउअंतहत्यर्थः तेयतनपथादेवे
त्वंवमनापेनलिनेपत्नेनदेकायदत्तासनाकेपुःसेवनाऽसततायनरुरहप्रतितानेरसेयुक्तरत्तादेवा
नः॥ सएववस्थानंतरेदोषनोदंडयेत्तासतास्यानेवकेलहकारानातत्रैयाज्ञवल्क्यः नलेकदिवेहरेत
लिकःदेववंशानंपॐ [illegible] कृतवादितयादृशात॥ सरायंकपालिनान्दवाद्गोजानागेयशाङ्क्तांजितुः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

जितमुद्राद्दयोजैत्रं दद्यात्सत्यं वक्ष्यामि॥ आयुधग्रहणेन स्वर्गीतिवादित्रात्तानि। राजाधीनेभ्यो अन्यत्र आ
आश्रयायेपुरुषाते आत्मत्राणं विदेशे भवेत्। उभ्यवादि घ्नन्नापि न वत्पापभाक्॥ क्षेमकृत्राजा नरस्यानि
परे च ग्रामे रण्यवासे रथ्ययेन विद्यते॥ तस्य राज्ञो विषये ग्रामे अरण्ये च परस्य न येनानि सरोन राज्ञा क्षेम
वृत्ताकोनकरः न चान्यः अतेन तुल्यानि दर्शितानि दानानि विद्यानामनुपरोधेन दात्रं वित्तं न ददत् ब्राह्मणेभ्यो यथा
॥५७॥ हि चायेन तानल्लोकानभिजयति॥ तत्याना मनुपरोधेन तत्त्वस्य वर्गस्य पर्योपरोधान न भवति तथा ब्राह्मणेभ्यो ५७॥
यथार्ह विद्यास्वेतानुरूपेक्ष्य देवि तेन दद्यात् एवं ददन्तान् लोकानभिजयति॥ ब्राह्मणस्वान्यपजिहीर्ष
माणो राजा यो हन्यते तेन माद्वरात्मपापजोनेन दक्षिणा इति॥ ब्राह्मस्वान्यपजिहीर्षमाणो राजा यो हन्यते तेन मा
द्वरात्मपापजोनेन दक्षिणा इति॥ ब्राह्मणस्वान्यपजिहीर्षमाणो राजा यो हन्यते तेन माद्वरात्मपापजोनेनंत
दक्षिणा इति॥ ब्राह्मणस्वान्नियोराजापहर्तानि अपजिहीर्षमाणः ब्राह्मणेभ्यो दीनापजित्य रुग्ंहेतुन
हन्यो राजा युद्धे चौरैर्वा आत्मनो ग्रामेयोजनं दक्षिणा। स्त्रेतु ते तत्र दद्युरिति॥ गोरणवाद्यैः तेन

अन्येश्वरा आख्याताः॥ प्रयोजनेन युध्यमानस्तत्तुल्यतः प्रयोजनं चौरादि निपहनानां प्रत्यानयनादि तीर्थे युध्य
मानाये शूरास्तत्तुल्यजो न भवति शरीरात्यांत्यजंति तेभ्यो तथ्यनेन राजा आख्याताः॥ आत्मपापजननेन दक्षिणाय
स्याइति॥ ग्रामनगरजिवार्थान्यश्वीनेसत्यसीमादेरिति आख्यानानि तेषां रक्षणे भूतान् पुरुषान् ग्रामेषु नगरेषु वध्रज्ञ
नारक्षणार्थं चादि निदध्यात् नियुंजीत। तेषां पुरुषास्तथा गुणाः रक्ष्युः। तेषां नियुक्तानां ये पुरुषाः नियोज्याः तेपि
तथा गुणा एव स्युः॥ आर्यत्वादि गुणा वन्तः एव नव युः सर्वतो योजनेन नगरे न स्वरूप्यो क्रोशो रक्ष्याः॥ सर्वतः सर्वासु दिक्षु
योजनमात्रं नगरे तस्य रक्ष्यो यस्य लिपि॥ रक्षति तेषा हि क्रोशो ग्रामेभ्यः ग्रामे त्वस्तु सर्वासु दिक्षु क्रोशो रक्ष्या ग्र
नेम्युक्ति॥ यतश्चाध्व काल परिमाणं तत्र मयमी वक्तव्येति पंचमी॥ तत्र यन्मुष्यते तेन स्वात्तु तिदापयेत् तत्रयोज
नमात्रे यन्मुष्यते चौर्यतनिसुतान्स्वामिभ्यस्तत्पतिदद्युः। राजानि तस्तत्पुतिदाप्यः। राजा तेः प्रतिदापयेदिति ग्रा
य दिति प्रायेणानुदंस्याधनकारपठति॥ धर्म्यैशुल्कमवहारयेत॥ तत्र गोतमः विंशतिभागं शुल्कं पण्यपत्र
लिग्निर्विन्दिपते हिंसादितस्य विंशत्तिनमं भागं राजा गृह्णीयात्॥ तस्य शुल्क इति संज्ञा॥ मूलादिति तु विशेषस्तेन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts.

नैवोक्तः॥मूलफलपुष्पोपधमांसतृणधनानोषाद्विवामिति॥अकृत्वीकरकूओत्रियः करंत्वदाप्यः अन्येदाप्यः
सर्ववर्णानां च स्त्रियः अवराः वर्णाः यदि हरणं तु प्रतिलोमादि स्त्रियो दाप्यः न नारा अप्राप्तंजनेभ्यः व्यंजनेभ्यः व्यंजनानां
निश्रमश्वार्द इतिया वन्मानिनोत्पद्यंते तावेद करापेव विद्यार्थावसंति विद्यामुद्दिश्य परगुरुषु वसंति ते जातव्यं जाना
अपि असमाप्तवेदा अकाराः तपस्विन श्वर्यादूत्वपरः तथा॥ स्वैरिणीकानो पिधर्मपत्नाप्रवाकरानान्येधर्मपत्नय
॥५८॥ ति॥ दि पे अर्गासियारकामामंत्रस्त्रिद्वपेतेप स्त्यंतेतं करोमो भवतीति॥ शूद्रश्च पादावनंतो॥ त्रैवर्णिकानोप ॥५८॥
दावनेजननृतिः तद्रोणकाराः॥ अवमूढवधिरोगातिद्धाश्च॥ अधादयश्चोकराः॥यावदोध्यादि॥पेस्यर्थाद्रव्य
परिग्रहो पेचपरिव्राजकादयो द्रव्यपरिग्रहव्यसनिष्ठयोजनाः शास्त्रितोपेक्षा द्रव्यपरिग्रहः प्रतिषिद्धः तेप्यक
राः॥तथा वंस्मिधः अवरः आत्रियो राजा पुमाननायक प्रव्रजितो वालवृद्धतरुणप्रजाता इति॥ अवृद्धिपूर्वनृत्तो
हूतो येषां द्रव्यपरिग्रहः प्रतिषिद्धः तेप्यकराः॥ कौमारिवावाचावाध्यः॥यतु परदाराआसक्तेकुमारीवापति
वरातत्र सुवा अपलंघूनः अ वुद्धि रवे असत्तानादतु प्रविशान्ववीचानाधमः अत्रेयमान्येनोन प्रविष्ट इति

॥वुद्धिपूर्वं तु दुष्टभावो दण्ड्यः यस्तु ज्ञानेनैव दुष्टभावः प्रकोनना प्रविशति अगोदंडः दुष्यानुरूपमयथा तु
पत्रा॥ दुष्टभावयहणं मोचादि प्रोषितस्य पनेषे दंडो मा इति॥ सन्निपाते दृष्टे नेच्छन्समन दूषणमस्या सन्निपातो
मे ध्रुवं तस्मिन्वृत्ते शिरच्छेदनं दंडो न वृषणस्य पुरस्तेनस्यापि शिरश्छेद्य शेषवती॥ सवृत्तणस्य शिरश्छेद
नमिति॥ कुमार्या तु स्वात्मादातव्या कुमार्या तु सन्निपाते दृष्टे वरस्यतस्वहरणं च तु वादेशान्निर्वासनं न शिरश्छेद
नां प्रथमे स्वैरासु॥ अथ सन्निपातानंतरं तेतरदानं तमार्थे राज्ञाप्यासाच्छेदनदानेननर्तव्यो रज्ञो॥
तु ध्वंते धुनतो अतः प्रथमतारे सन्निपाते दृष्टे न धनाद्धुरस्येतायथानसंयुनंतोवरतस्यथा कोपि निर्वेशास्तुत
ये तु स्वानिश्वोवस्त्रमेतापरदारशते वधश्चगोयवा कुमारी पिनेभानेव॥ अनभ्युपगमे तु प्रायश्चित्तं स्यया वाजीव
निरोधः॥ यदि तेयथा पुरंधर्मात्द्विसंवंधः॥ यदि तेयथा पुरंधर्मा द्विसंवंधः यदि तेयथा पुरं पादूवेधर्मा
स्तीकार्ये पंचनियर्तेण संतव्योश्ववाते॥ द्विशदोहेतो॥ यस्माद्देवतस्मादपरं॥ प्रायश्चित्तमकारणेतोषां
॥ध्यसविवाहान्न दिपेदराइति॥परस्पर अंसंगाद्व्यतोस्गोनरक्षानियान्परेभ्यः सनावच्छिन्न॥योनस्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अनःशान्त्रिभवंतिचित्यके त्रउंपुत्रनिलं नमार्थं परस्य तिपुत्रो भूते ना तस्मिन्नुत्पन्ने चित्रादयः संतानका
ल्लिंगः ॥ कृद्विजयमेतत् नेभूतेता स्त्रुविद्वा स्त्री सगोत्रस्यानो याश्यवति स्या हि पूर्वेति त्र सतां नि राती न टू
गोत्र ने लेलिव तेः अतः सापत्न्य त्र स्पा त्सगोत्रस्कृ नीया भवति भवति साक्षात्सगोत्रं तासगोत्रस्कृ नीया
नपरस्यो गोत्रे भो सन्तानत्वेति उत्पन्ने नुपत्या अस्मान्नपत्ये नुतानामेति सगोत्रं पैव तु समाव जातांत
१५८ ज्ञापि देवस्पतदपत्यस्य पिंड्यः अपत्यः सगोत्रस्य विशेषः तमाह ॥ तृतीय द्वितीयं दर्शनं पारिशंति ॥ १५८
धर्मसः ॥ तस्मात् सगोत्रो वसमानवक्षी ने तितानि पिंतृपो गंवयति ॥ तादृद्वैतदीर्वत्स्यात्तु ॥ त्वित्तेन तं पथ
प्येव पूर्वैस्तत्वंतः तथापि तदन्यवैवि प्रतिपन्नं प्रतिषेधं केतः दृष्टपर्वत्स्यात् ॥ तु बीजं देयाद्यथ चेम
मनुष्योः ततश्चरा त्र व्याज्ञेनापि प्रत्यहं तेकमःति त्रस्य गस्यादिति सगोत्र द्विजपंचयो विशेषसोदि
नास्तित्याह ॥ अविषिद्धे हि परत्र पूर्वेः ॥ पत्नपात्तेनापूर्व मत्रि सा दृकं पातोः ग्र्हितः कन्यायाः ॥ तस्मात्स्या
तोरन्याय भवति सगोत्रस्यापि वा तेत्यस्मादेवं पातो प्रस्थमेतो समानतस्मादविशेषपूर्वितिः अन्य शिष्टइति

अपरा ठाः पातो रत्यो भवतु ॥ को दोषः तदध्यतिक्रमे खलुकुनरस्यानीरवः ॥ तस्य प्राणोऽतिक्रमे नुभयोर्दंपत्योर्नन
को भवति ॥ खलु पुनरिति प्रत्येकं द्योतकौ निपातौ ॥ अतः पत्यापिनस्यानुत्ति स्मान्यः ॥ यः पूर्वं द्रोतः ॥ भार्ययापि
नस्य पित्तिस्मान्यः ॥ येन पूर्वमात्मनः पात्रे द्दीनः नियमारं नलो हि वैयोया नम्पुद्यपरवमारं नणाउ पत्यपात् ॥
आरभ्यते नेनेति अत्रारंभणाद पत्या हृषीकेति ॥ अपत्याद्वर्षादीतिति ॥ अपत्यादेति प्रापेण पठंतिनाश्य
आर्याश्रुद्राया ॥ आर्यस्त्रैवर्णिकस्य पुरस्त्री कन्याः एतद्द्योतः पुरादृष्टिश्रुतोर दृकं समन्त्य गच्छति तस्यभवति ॥
अस्य स्य पूर्वान्त्रोऽश्चके देसमे ना तथा चह्नीनां करेलगोत्रमः ॥ आर्यस्त्री गम नेलेले गम द्वारः स्व हरणं वणी भावेद
धोपिकर्तृपातं व त्वयेन तु प्रतिलोमेनगमनमाने वधक नः ॥ तथा हा ॥ सजातानन्नमादं ॥ ३६ ॥ अनुलोम्येनन
ध्यमः प्रातिलोम्य वधः पुसां स्त्रीणां नासादकं तेन निसोनुबंधा सासाद्य पको दृष्ट व्यः तयानाश्य अपंडज
चामिस्या वीर्यस्य वेवनति लनु तंत्रा भासापेक्षे द्वालक्षणादेचे नविवाहे याश्रद्रात द्विपलेला इव ॥ हारव
स्पवति । ये ता ॥ अस्य शूद्रस्यापादार रत्नानेन रक्षा पा नेवर्णि कितां वर्ण्य लेता त्तनियमोपवास्यः । पा वअ

तानयत्सिवतितद्विपदेनेततु ऋस्लणध्वत्रिजावेदंचस्त्रिपः रुद्रेणसंगताः अत्रजावेद्दूस्यंतेप्रापच्चिनेनेतरा
इति। सुवर्णायामन्यद्भवांरोसद्भस्त्रिपानेपादः ववतीत्युपदिशति ॥ अस्य ऋषपतिर्यस्याः सा अन्य उर्वा
रधात्वा। तस्यांच वर्णांवोसहूदाश्रिणनेनपादःपतति। पतितस्य इडादेवी। एवं प्रोपच्चिन्नतस्य तुरिवोश स्त्रीणि
यदिति। आहस्तं त्रुस्तयचेतस्य आयाद्दूतरतत्वश्रोत्रियनायांयास्तकालेकायतः प्रथद्रव्रणस्याजुस्त्र त
६० गोतरसाहु ररदारेत्वेति। ऋरोचिपस्थेति। एवमधमारेपादः। एवमस्य एपादः पतति। अतश्चतद्यस ॥६०॥
र्वनतुर्चेस्य त्रिपानेसर्व तेसपततितः तस्यव्रणहादरोनीतिवेके तेज्यंततोयेनववपाति। द्वितीयपा
ति। एतव्रपति ऋतोगंगः स्त्रीमेदनयथमः इत्रकेस्य र्के। ततेतोथ्यस्वेकस्मतः पतसुसापरंदारेश्रत
वेनुवारङ्कतानितिस्मरणाद्वास्त्रियाः आपिव्रतसगंपादः पादः पतति। तदङ्गोयेनवंत्यानिडाछेदनरङ्
स्यार्थेआमिवृमाकोशतः। भूतोत्व्हताति। नामस्यतमेताभिद्वरस्वकेतस्त्रयाद्यांकोशतिनिंदतिविगर्हतेतत्तैतस्य
तेतुर्छेत्रत्येति। मनुस्तसानामेनाह। येनागेनावरोवर्णोब्राह्मणस्यापराध्येयात्। तदगतस्यछेतव्यंतदस्य

नोरनुशासनमिति। गोतेनगन्नद्रोहिंसानीतिमतिसंख्यायांत्रिगत्यसवांदडयारक्ष्यात्मासंगात्मोयोयेनोपहन्ता
दिति। ब्राह्मिपश्चिमव्याया मास्यनैत्रैतिमीश्वनेतोदडतादनां। यस्तु अर्णावागादिरू अर्थेस्मीनवतिनतुरेत
ताः तस्यदंडनोडनदंडेननाइनेनसंतोस्यदंडनेताडयितव्यः। अथयतस्य देडपुरुषवधे। सैयन्नूयादोनेरति
त्वात्मानेयवृद्धः सेत्माद्गनेपरहोत्रस्यवैजीरवीकाराः। यथादिपुनिति त्रिपहुसकत्वचहरणकुर्यान
याडेध्यमारात्रेतत्त्वा। वक्ष्यंतिरितेषुर्ण्यलणस्या ब्राह्मणस्यत्वेतेपुनिनि ते पुरुहोनि निरोधः वन्नत्याः। पद्रवंया
दिनावस्त्रं नोनिरोड्ड्यो। यथाया वस्रीवेनारस्यात्। नरस्याटङनत्या। नरातिरोवान लोदंड। अदतोवृत्तिड
नेदित्यादिस्मरणात्रुप्यद्धनिनेधेरतिरप जोयथ्यादसः। नियमातिक्रमिणमपरहति उधवेन। योवर्णाश्चवकु
चात्रिपमानतिक्रमतितत्त्वियमातिक्रमिणमस्वब्राप्रतिच्छिद्दानांकर्तारंरहस्यविवधयेत्। निगलितनिरूधान। अथ
मापन्नेः। यावदयोनियमाम्प्रपत्स्यत इतिदिक्रमोनिवर्तिष्यइतिवाब्रूयात्। अस्यमापन्नोनास्य। पद्यसाधीय
कालंनिरुद्धोपिनस्यमाद्येततेनारदविज्ञोरमः। आचार्यस्तविष्टस्नातकोराजेति। नामस्तुरन्यत्रवध्याने। पदि

दंडेऽस्य दुर्बला नातन्न कार्ये ब्रूयात्॥ अहं तेन मनः परं वारयिष्यामि। नुमतामयमिति॥ ततो गृह्य दंडं प्राप्ते दंडार्थं दंडं प्रा
प्राप्ते नाडनं॥ ताडने प्राप्तेऽपि कुर्दंडमिति॥ हवातदेशो विस्मृतेनाण्वन्तो बोद्धि॥ स्वल्पिगावादो वराणावा हतो न दंड
स्य स्मानेको विद्यबुतः। पा। रोजा अनततरोहि॥ स्वर्णेण वतेरणैः समं मानेः। अतस्ते दंडस्य त्रात्रमुः वेतेन प्रकारेण
॥६॥ रहूंका भावेयुः॥ नान्यकं च्छिनेऽप्यस्य त्रवख्यातं॥ यस्य चैषां नुगुप्तो पराधः॥ न तस्यो यायादं दंडोपि त्रणाम हंतव्य
र क्षयरति॥॥॥ श्रीरामः॥ इति दशमः पटलः॥॥ श्रीरामः॥॥॥ हेत्रं परिगृह्यो धानाना वारपूजो नाद्वेषः सनृ दंडस ह॥ ॥६॥
वितदपहार्यः॥ वैश्यो वृष्य हृनिबोयर स्पृहोत्रं दुष्यर्थं परिग्रह्य पशुहानं पश्च शुषिविधितं कुपातं॥ तदेनां वध्यचेत
नस्योरे॥ ततस्तस्मिन्निजिने स्यक्षेत्रे कुसमृदूक्षेरतस्मिन्भागे पञ्चाविपलते दण्डं दंणो प्यपहारपितव्यः॥
रातुक्षेत्रस्य पिनेदाप्यः। अवशेने कीनाशस्य वनेस्यास्तदंडेन ताडनं कीनाशो कंपूर्वकं तस्या वाशिनः अवतंत्रस्य
तिर्यनस्य दायस्य वतेस्यान स्वछंद विवे र्नयले ने॥ विधिः घातत स्य दंडेन ताडनं कर्तव्यः॥ सदंडेन ताडनं पितव्यः॥
अर्थाथावान्नर्थदंडः अपरे आह॥ प्रवेशी अवश्यतमें विधेयः॥ यदि देवतादिना स्यात् तस्मिन् कीनाशस्य द्वारी

वर्सस्य स्येत॥ न स्वनं कुर्यात्॥ ततो सो सपरियाहको दंडेन ताड्य इति॥ यदि वा अचारिणे नरति॥ यदि वा अचरणे न रति॥ यदि
वा अचरतिनरति वद्रुओ हि यस्य कीनाशस्य वशी स्वतंत्रः दंडेत्रवान नास्तिसयदि रवस्य कं त्रस्य कृषिन स्त्रातेने तेनेनु
र्जाता॥ तस्य दंडेन ताडनं दंड इति॥ राजरक्षस्योपदेशः॥ तथापशुपरस्य॥ पुष्पपातो पालः तस्याविवसत्यास्ये पालनस्या
करणे दंडेन ताडनं दंडः॥ अवरोधो न वा स्वप शुना॥ येवास्य पेनाबोरक्षणाय समर्पिताः नेषं नावरोधनमवहरण
कर्तव्यं॥ अन्यस्मा गो यस्य समर्पिता या इति॥ हित्वा वृजमादिनः पूर्वपेस्य पशुनः॥ देशबोवृजगोः निरस्थात
वृजन्हिना आदिनः सस्यादेर्नक्षितारः भवंति तान्पूर्वपेत वंधनादि ना हुशान कुर्याना कपयस्य द्रुहि तंतत द्वा
नृणाजक्षरक्षेव॥ नातिपातयेत॥ नाविनो धं नेपोनान तं दंडये द्वितो अपरस्य पशुनरमारणे नाशेने वास्वाभि
न्यो केम्रजेत॥ यदि पशुपः पशून वरे ध्यपालपि नुष्टही बामपस्कारपुविस्तप्यापेक्ष्यो मारयेत नाशयेद्वा॥ ना
शने चोरादिति रपहरणे स स्वामिभ्यः॥ पशून वस्त्रजे तं प्रत्यर्पयेत॥ पश्वाभावे मोल्यं॥ प्रमादादोरायपशुनस्त
यानुदृष्ट्वायाममानीयस्वामिभ्यो वस्त्रजेत्॥ यदि स्वामिनः प्रमादाद रणे पशून स्तजयुः विना पालनेन ततस्ता

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नद्दृष्टा यानमानीयस्य निन्यो ऽस्य एवेतात्कथं तेन स्मानिपुत्रः पुनः प्रमादे सद्यदन्तरेण पुनः प्रमा
दारस्नेहेषु सकृदेवरेण पुनः प्रमादात् स्नेहेषु सकृदेवरेण न्यानिनो यस्य जेता तेन तु यन्न स द्वेता
ना द्विपत तेति न विषयेनुपेक्षिता ॥ पररूप हमविद्वान्तेस्मादि दाननपदेन तेऽपुरुष्य कले गच्छता स्यसावुइतिवा
नाद्रियेत तेति न विषयेनुपदेक्ता ॥ यः पुरपतिग्रहो यतिस्याते
॥६५॥ वा वोध्यरघर्शोदकं वैयोदकं यासेनवा धर्मोपवसादि सर्वत्रविषय तसमी ॥ यः पुरपति ग्रहो यतिस्याते
विद्वान्सान नेत्यादिवेमा देवेन न्याति सततस्मिन् विषयेत न्रनियुक्तेनराजपुरुषेण नियुक्तस्या वध्या वोध्य
निवार्य ॥ विरुद्धो वा रसः परे मोहं गतः पत्स विद्वानेनोदेतेन स्ववास सामोहतः ऽस्य परिहारे कर्तव्यः ऽस्य दर्थ
कामयते ॥ तथा प्राणसंयोगो नोजनमादद्यानो न धारी दुस्वनो जननि निस्त्येन नस्य कंस्य प्राणस्वशाय दशायाः
धोदको देशादने कामयते तत् दुःखः ॥ तथा नोजननपव्यादद्यानः ॥ प्राणतो शायेनु दुःख रति प्राप्त निनि
तेदंडावनीतिरा नानमेनः स्पृशति प्रायं दंडनेनितिन परयत निनन विपदेंड कमाति दंडस्याकिं पापाव
दिदयपार्यता मेन न वाप्राप्तदंडस्य उपरिता तदा तदेनरजा नेन स्पृशति ॥ ननु गोस्य फलं यथा सुरितात्कथन

म्प्र्यथ वक्तुं नेनानो ऽन्य स्पृशति ॥ वहु विधसा दृष्टेनावस्येसाहाप्रदो न वेताः ॥ स्यानेकप्रकारश्चाप्रायश्चि
त्तमिति ॥ अनु ग्राह करति ॥ तस्या देति बहुस्यप्रवृत्ते तेन साक्षात् पर्वदयानाद्य स्वप्रवेत्तेन संस्पृश्यतोऽन
नुग्रहो हि विध्यानुन दंशः ते स्यसर्थीकर्तव्य इति ॥ तत्र वरेसानि तु पदिशति ॥ अवादे निन्दन्ता पादेयद्य वनाना नयाय
त्रे स्नुषापदतिस्य गुपदेश्यायः पुनः नेन विजिघांसि न प्रत्ययं नानेन तेन हि निरुद्धव्य विपद्यते तेन त्रनिरो
ज्ञानु ग्राहकः संतताः तुग्राहक संता स्नु संतानस्यानु निति संततरणार्थोन निवृत्ते तेन तथाजादिको यनुधि
न्येरकुसंता कतो साक्षाच्छ्रियानि वर्तते कृ एतेत्रयो सिस्वग फले सुन रकु उत सु यकर्मसु धर्मे सध्ययं
यव भागिनः फलान्या संशानाज्ञःस्य वे पाव यथा रथं विना न हि पद्यप्येवा यो न पश्चात्स तेन ते
स्मिन् फल विशेषो भवति कुतं विनोध नस्य रातो के हविनो देयती धनस्य परिग्रहे विनियोजितः
तो पद्यव्येवं तथापि न तु एकेन तथा विना धीन विनियोगः प्रज्ञवतीत देतनुसौन तत्र्या नहि नयुवि
प्रवासो नो मिति वेदानेसे वस्तु पदी शती ति तयोरतु मते प्रेक्षितादि तेषु वचनेरनु ॥ तयो द्वितीयस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मतोसत्यामस्येत्रिपुत्रादयः तयोरैहिकेलानुष्मिकेसुप्रवर्तेरन्नादुष्यति नियोगेनापिवाधिवादे विद्यासि
तनसपत्नात्रैचानेषादिनेयन्घविनिपातिनाऽपिपुमातानोनिप्रतिष्ठामादोविवादेतेन विद्या
दिगुणसपुत्रानिर्णीतःसपरितिश्वाकाहेयः विद्याऽभ्यसनेनसानसपरोऽयेपितनेःकुलेश्च
चेष्टापरिणतवयसः मेधाविनःकृतायोहर्तगजोमस्तिपुवर्णाअनप्रपुत्रेपुऽपकिनिपातिताःवि
॥६३॥ निपातःप्रमादः तत्रहिताःसदेहलिंगतोदेवतेतिविविदितेतनिणयेतासदेहस्थलेपुलिंगतःअ ॥६३॥
नुमानेनदेवेनतत्समाप्तादिनाप्रतिपत्तव्यः कारयक्षात्यदेवकुलेविवनेषाधानादितेनच विविसा
योस्थितिमेचित्यनिर्णीतारस्मारितिअथाहतेनसाक्षिनिर्णयःपुत्रोहेत्रान्तरत्वाविद्युपामृतेराम
वस्यस्यतस्यतारत्वानुसत्वोतेमतेनुरूपोसतत्रप्रभुपातादुष्पोहोदेवनक्षतंतेतमथाकी
दिपुत्रसाक्षिकेनिर्णिष्टोतत्समोनेपामतेनदुष्टपुत्रनिधायतत्ततोपराजेचेतिनाऽनधि
तेसदत्येतमेयोऽधिकारार्थिनः समारत्वाण्यविनदैनुदयोःप्रमाणानेतःसाक्षिलात्वानरत्वायनिर्णि

चदिवानुनयतनुमयोरादिपक्षयोःसत्त्ववबनेनासत्त्वचयेनसाक्षिणोयद्वाविरुद्धेतत्सत्यंप्रतिपन्नतं
सक्षासत्येनसामेनेप्यासिनुस्वात्तमहांचोरेतरप्रतिपन्नसुरत्वादिनाकारेणरत्नेनोरत्वाप्ता
दिवाकादिपितृटवाइतिविशेषःसर्वानुमितेऽपिप्रमाणेनोःसत्यानांवानुमतासतांपुत्रः
त्रीवाकादिपितृटवाइति सर्वामर्थेसत्यपथात्मनातांततथा बुधा
साक्षिगुणेरूपेतःदोषेश्चवर्जितःसाक्षिप्रभ्रष्टःसर्वाम
तोऽन्येतोराजादंडंप्रणयेत्साक्षिणान्तमुक्तमितिपक्षोराजादंडंप्रणयेताततमरुःपश्चा
तोऽन्येतोराजादंडप्रणयेत्साक्षिणानकेवलमसत्यवचनेराजदंडःवितान्हीनरकेश्वात्राधिक
श्येतसत्याहातत्रतेसाक्ष्यास्यसाक्षिणनकेवलमसत्यवचनेराजदंडःवितान्हीनरकेश्वात्राधि
सापुरायोसापरापःपरलोकःतत्रनरकेश्वसवतितानेजकिंघ्रतदंडास्तुवामापानिनानं
तिमन्यगमार्योनिरतःसुकृतिनोपथस्यस्यापविषयेइतिसत्येनचयःससेतेप्रथमसाचाससं
चेनेसवेलोकोपभवतिमतात्येनच्यावतीति।अपिदेवःसानिष्ठावायविद्यास्त्रीपुंसदत्तवाविवासा
निद्वारसमाप्तिः।तस्यामन्यधिगतायांविद्यावृतेनोरितिदत्तानि।अथवर्णस्यवेदेस्यपदे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दिश्रांति॥ अथ वैराग्य [illegible] आप्य वैराग्य [illegible] सिंधो [illegible] ज्ञान [illegible] सं ता
[illegible] संसार [illegible] धर्म [illegible]
[illegible] ना [illegible] सुमति [illegible] नारि [illegible]
[illegible] तन [illegible] नाना [illegible] नाम [illegible] तन [illegible]
[illegible] तदा [illegible] श्री [illegible] इति [illegible]
॥६८॥ [illegible] तमा [illegible] सनाति [illegible]
विताना [illegible] आत्मा [illegible] नाम [illegible]
[illegible] श्री [illegible] ति [illegible]
[illegible] नारिका [illegible] कारण [illegible]
[illegible] इति श्री धर्म [illegible] श्री [illegible] समाप्त [illegible]

[illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts